

Kamil ƏFSƏROĞLU

YUXU*

◆ Roman

I hissə

Küçə qapısının artırmasına ayağımı qoyanda Bakı Soveti binasının qübbəsindəki saat tənbel-tənbel zəng çaldı, elə bil işləməkdən, zamanın hesabını sanamaqdan yorulub yorğun düşmüşdü. Başımı qaldırıb saata sarı baxmadım, günün nə vaxtı, nə vədəsi olmasının məndən ötrü istisoyuğu yox idi. Günortaya hələ xeyli vaxtıydı.

Ünvanı yanılmadığımə əmin olum deyə, girişdəki iri, qızılı hərflərlə yazılanları bir də oxudum: «Azərbaycan SSR Hərbi Komissarlığı».

Hərbi komissarlıq «Bakı Soveti» (red. - İndiki "İçəri şəhər" stansiyası) metro stansiyası ilə üz bəz, beşmərtəbəli arxitekturalı binada yerləşirdi. Bu küçədəki binalar köhnə tikiliydi və hamısı da Qərb memarlığı üslubundaydı. Tili şəkərbura buğumunu xatırladan qədim qala divarları sahil küçəsinədək enirdi. Şəhərin bu qopuğunda adam qərribə duyğular yaşayır, özünü keçmişdə hiss eleyirdi. Müasirlikdən xəbər verən metro stansiyası, ora-bura şütüyən maşınlar, avtobuslar, trolleybuslar, bir də qarışqa kimi qaynaşan adamların dəbli geyim-keçimiydi.

Başımda dolaşan bir fikir mənə rahatlıq vermirdi: «Görəsən, ərizəmə baxıb nə deyəcəklər?.. Nə deyirlər-desinlər, mən bunlardan at istəmirəm, dəvə istəmirəm». Elə bu qənaətlə də «Hərbi komissar general-leytenant M.Quliyev» yazılmış hündür, ağır qapını açdım. Gördüyümə inanmağım gəlmədi. Gözlədiyimin tərsinə, qəbul otağında bir hərbcı belə yox idi, arvadlı-kışılı beş-altı nəfər yaşlı adam vardı. Küncdəki enli stolun arxasında oturmuş, başı kağız-kuğuza qarışmış polkovnik rütbəli zabit olmasaydı, buranı hərbi komissarlıqdan çox, sosial təminat idarəsinə oxşatmaq olardı.

«Xeyir ola, nənə-babalar burda nə gəzirler?», - fikrimdən keçirdim. Cavab tapmaq niyyətiylə dönüb dolusifət zabite baxdım. Amma onun özünün də üzündə sorğu sezilirdi və çox güman ki, bu ifadə mənim qəfildən peyda olmağımla bağlıydı.

Məni öteri süzüb, işarəylə boş stulu göstərdi, sonra üzünü baş tərəfdə eyləmiş, saçır-bırçəyi ağarmış yaşlı qadına tutdu:

- Ay nənə, hərbi komissarın qəbuluna nə məqsədlə gəlmisən?

* Əvvəli

- Məni deyirsən, bala?, - ağbırçək sualın ona ünvanlandırığna əmin olmaqdan ötrü soruşdu, cavab gözlemədən də ürəyini boşaltmaq istədi: - Xahiş deyəndə... - ağzını sözdü. Həyəcandan dili topuq vurdu. Fikrini cəmləyib, bu səfər sözünü kəssinə getirdi: - Bala, başsa dönüş, adarmadar birçə nəvəm var - Qoşqar, maa o bəxər. Evimin diyəyidi. Gəlmişəm ki, rüxət verəsiniz, gedəni eşgəriyə aparmasınlar. Bir Qoşqarın getməyindən eşgəriyin işləri, əyər-əskiyi düzələndi ki?.. Oğul, biliməmə kənd yerinə bələdsən, ya yox, bunun qoyun-quzusu, mal-qarası var, otu-alaflı, bağ-bostanı var. Əziyyəti eşgərlik çəkməkdən də bətərdi. Qoşqarın rəhmətlik babası nemes davasında iki dəfə yara almışdı. O yazıq sağ olsaydı, mənəm burarlarda nə ölüməm vardi, nəvəmi gətirib öz elimlə eşgəriyə vələ salardım. Yaşım ötüb, baxanım, qulluq ələyənəm olmasa, mən nəğayraram?

Danışığından bəlliydi ki, nəvəyə dərs keçən, dil verən oğul. Divar uzunlu əyləmiş yaşılırlar başlarını tərptəməklə Qoşqarın nənesi ilə həmrəy olduqlarını bildirdilər, sanki ağbırçək təkcə özünü yox, onların da dərindən dilə gətirmişdi. Məndən soruşan olsaydı, ele mən də nənanın tərəfini tutardım, yeni yaşlı adamdı, baxanı, qulluq ələyən olmasa, bu yazıq nəvəyə? Qoşqarız Sovet Ordusu dağılmayaqca ha...

Polkovnik bir anlığa fikrə dalıb, ele bil ürəyində götür-qoy ələyirdi ki, doğurdanmı Qoşqarız Sovet Ordusu dağılmış? Dəftəre nəse qeydlər elədi. Əlbət, nənanın əzizindən xanlarını sənədəsirdirmək ögün kağıza köçürdü. Üzünü sıradakı ağsaqaqla tutdu, amma nə düşünündü, fikrindən vaz keçdi, dönüb mənə baxdı, yeni qəbuldakı yaşılırlar işi uzundu, hamısı da bir dərdədir, cavan oğlan, bəs sən burarlarda nə itiyin itib? Üzündəki sualı sözə çevirib, dilə gətirəndə mən yerimdən dikəldim.

- Sovet Ordusu sıralarında xidmət etmək istəyirəm! - dedim. - Vətənin keşiyində dayanmaq hər bir gəncin vətəndaşlıq borcudur! - gözümlü qırpımdan polkovnikə baxdım. Gər-gər danışığıma yox, özümü gənc saydığma görə sıldım. Belə baxanda, az yaşım yox idi, tay-tuşların ordudan qaçır, mənə hələ indi gedirəm.

Qəbuldakı yaşılırlar tövbə məni heyretlə süzdülər, sonra da öz aralarında nəse xosunlaşdılar. Polkovnik isə soyuqanlıqlı qorumağa çalışsa da, bacarmadı, çəhrəsinə bürüyən xəlif təbəssüm onu sətədi.

Mən fərağət əmir almış eşger kimi bədanımı qurudub şax dayanmışdım. Əşgeri davranışın, dəyəşən, zabitin kefini durultmuşdu. Məmnun halda mənə başdan-ayağa, ayaqdan-başa süzdü. Baxışında təəccüb seziildi, yeni bu oğlan eşgəriyə gədənəndə daha çox, eşgərlikdən qayıdana oxşayır. Haqlıydı. İnstitutda mənə iki ay hərbi dənizçi forması daşımaq nəsib olmuşdu. O əhvalatın maraqlı bir tarixçəsi varıydı...

Yetmişinci ilin sentyabrı idi. Dərslər təzəcə başlanmışdı. Paytaxtdakı ali məktəblərin ikinci kurs tələbələrinə eşger, matros forması paylaşıb dedilər ki, Azərbaycanca Sovet hakimiyyəti qurulmasının 50 illiyi münasibətilə düzənlənəcək paradan hərbi geyimdə çəkəcəksiniz. Ölkə rəhbəri Leonid Brejnev'in təhdirdə iştirakı ilə əlaqədar, bayramın vaxtı dəyişdirilmiş, aprel ayında payıza keçirilmişdi. Gərgin həzzirli işlər məsələnin cüddüliyindən xəbər verirdi və bizim üzərimizə də necə böyük məsuliyyət öhdəliyünü yaxşı bilirdik. Leninə meydanında (red. - İndiki "Azadlıq" meydanı) keçdiyimiz hərbi təlim məşğələrinə eşger çini zabitlər rəhbərlik edirdilər. İlk günlər çətinlik çəkəndə də, vaxt ötdükcə işlər qaydasına düşmürdü. Təlimlər öz behrəsinə verdi, biz haqlı hərbiçilərdən seçilmişdik, fərq bir bündəyi ki, silahsızdıyıq. Bizi dilçiləkdə ələyən də əlialın olmağımız idi. Fındıqburun, silahlı rus eşgəriyi qışqancılıqları gizləndirdilər və eşger zabitlər işə qarşmasaydılar, onlarla aramızdakı söz-söhbət münəqişəyə,

dava-dalaşa gətirib çıxara bilərdi. Fəsilədə qızlar biza yaxınlaşır, ünsiyyət yaratmaq istəyir, suallar veriridilər; çünki İndiyevən şəhərdə bu qədər qaracaq qaradöz hərbiçə ornam olmaşmışdı. Rus eşgerləri bununla heç cürə barışa bilmir, gərgən söz atırdılar: «Devuşki, çto vi nasli v nix? Oni je ne nastoyajye voenno!» (red. - Qızlar! Siz onlarda ne tapmışsız? Onlar ki, əsil hərbiçə deyillər). Onların atmacalarna məhəl qoyan, inanar olmur, hamı bizi heçli hərbiçə kimi qəbul edirdi. Bu iki ayda əməlli-başlı dəyişmiş, kişiləşmişdik. İnstitutda yalnız tələbələrin illiyi, müəllimlərin də biza münasibətə başqalaşmışdı, nəse bir məhrabanlıq, dillər vərdi baxışlarındadır. Yuxarı kurs tələbələri isə əynimizlə qutu kimi oturan hərbi dənizçi formasını heyranlıqla süzür; ayaqdan-ağağa biza həssad aparırdılar. Qızlar özələrinə nə qədər tox tutmağa çalışsalar da, onların da gözəlliyi baxışlarını duyur və bundan olmağın həzz alırdı.

Qızlar yataqxanası bizim yataqxanayla üzbeüz idi. Bu bəşmərtəbəli ekiz binələr son günlər sanki ayaq tutub bir az da yaxınlaşmışdı, el uzatsaydın, çatardı. Amma na bəzən, nə də biza sən el uzanmırdı, baxışlarımız uzanırdı, baxışlarımızla danışırıq. Qızlar balkona çıxır, hərbi geyimimizi necə sahəmə nə salmışığı, çəkmələrimizi necə silib parladığımızı heyranlıqla süzürdülər. Bizim bəşmərtəbəli yataqxana binası qızların gözündə hələng əg gəmiydi sanki və onlar susqun nəzərləri bizi ele bil uzaq səfərə vələ salırdılar. Biz isə hərbi gəminin göstərdəndəymiz kimi fərağət vəziyyəti alır, elimizi gicgahımıza aparıb, hərbi təzimə dururuq... Günləri sayır, dövlət rəhbərlərinin iştirakıyla keçiriləcək o möhtəşəm bayramı səbirsizliklə gözləyirdik. Belə baxanda, xırda məsələ, deyildi, Sovet Ordusu tarixində hələ belə hadisə olmamışdı. Amma qəfil bir xəbər ovqatımız korladı, xəyallarımız alt-üst elədi. Moskvadakılar son məqamda ayılmış, azərbaycanlı gənclərin hərbi nümayişçə iştirakına icazə vermişmiş, - «Yoxsa, ordu içində ordu qurmaq niyyətiniz var», - deyər irad da tutmuşdular...

Polkovnik eşgeri davranışına isəmə «cavan oğlan, bu vərdişlər sənə hardandı» deyib soruşanda, mən hamını əhvaliət xatırlatdım. Zabitin üzünü ifadəsi daha da mülayimləşdi və mundir geyməşəydi, onun hərbiçə olduğuna adamın inanmağı gəlməzdi.

- Hə, deyirəm ax... - gülmüşdü. - O hadisə Respublika Hərbi Komissarlığının da nəzərdəndirən, - dedi. - Xidməti işləmə əlaqədar mənə meydandaydım. Orda mayor rütbəsiyəydim. - ərizəmi alıb, öləri nəzer yetirdi. Şəhadət barməgini kağızda gəzdinib bildirdi ki, tarix göstərməyib.

Qələm götürüb ərizənin əşğasında, sol tərəfə yazdım - 7 may 1976. Fəlayin işinə bax, 7 may Rado güntüdür. Orta məktəbdə gərənmişdik ki, rus alimni Popov radioun məhz həmin gün icad ələyib. O vaxt bilimirdik ki, o tarixi bizi ölkəmizdən savayə heç yerdə qeyd etmir, radioun ixtirasını xaricdə rus alimni yox, başqasının adına çıxırlar. Hələ uşaq yaşlarımdan mənə radiotexnika ya maraq varıydı. Bu baredə kitablar oxuyur, nəse bürünirdim. Hətta detektorlu kiçik radioqəbuləddi də yığımışdım. Plasmaz başın qabında yığıdığım cihazı cəmi üç-dörd detallan quraşdırdım və o qədər bəsit idi ki, onun işləməyə özümün də inanmağı gəlmirdi. Evimizin arxasındakı təpəyə çıxıb, antena qaldırdım. Dəyişən tutumlu kondensator onun düyməsini əhmal-əhmal döndərdim. Qulaqlıqdan xışlı, sonra da zəif səs eşidild: «Danışır Bakt!» Bu, hər gün evimizdə, divardan asılmış radiodan eşitdiyim səs deyildi guya, səhriyü, güyün yeddinci qatından gəlir və ele bilirdim ki, düzəltmədiyim sadə cihazla mən çox sirlərə açar sala biləcəyəm. Səvincim yere-göyə sığırdı. Balaca qutu sanki səhri mücrüydü və dünya kiçilib, ovcumda ki mücrüyə sığırdı.

«Qovortı Moskvai V efire radiostansiya Mayak!» (red. - Danışır Moskvai Efirde "Mayak" radiostansiyasındır!) - qulaqlıqdan başqa səs eşidildi.

Həvəsini boğa bilir, çihazı düyməsini sağa-sola döndərir, Yer üzündəki bütün səsləri duymaq, dinləmək istəyirdim.

«İncə Rəşt est! Radio «Dərya!» (red. - Bura Rəşt!dir! «Dərya» radiosudur!) - fars dilində çağırış eşidildi. Farsca bilməsə də, eşitdiyimi tutuqcu kimi təkrarladım: «İncə Rəşt est! Radio «Dərya!». Səslənen həzin musiqi kənlümü oxşadı.

Yalın təpəsindən Araz boyundakı kəndlər, o taydakı dağlar, dərələr kölgə tək görünürdü. Dinlədiyim musiqi də Arazın o tayından - xaric dediyimiz, xaric bildiyimiz mülkətdən gəlirdi və o mülkətlə bizim ölkəni Araz, bir də çay uzununu tikanlı məfillilərə çitənməsi sərhəd ayırırdı. Radio dağaləmnə nə hədd, nə sərhəd, tikanlı məfillilərdən ağnırmı, hara gəldi keçir, hara gəldi adlayırdı. İçimdə bir həvəs baş qaldırımıdı, gözə görünməyən o dalğaların qoynunda Arazı adlayıb, dünyanı dolmağa istəyirdim. O vaxtlar bilmirdim ki, mənəm uşağq marağım, həvəsim, arzum nə vaxtsa çin olacaq və isteyimə çatcağq, qitələri, jurnalist kimi kişiləri, şəhərləri dolacağqam.

Herbi komissarlığa gəlişimin 7 may Radio gününə düğməsi bir təsadüf idi-mi, ya yaşlıların dediyi kimi, feleyin işiydimi, bilmirdim. Bilmədiyim bir də buydu ki, burada veriləcək qərarla mənəm gələcək həyat yolum, təleyim hell olunur. O nə yol, nə tale idi? Bu mənim özüməndən ötrü də bir sırım, müəmməydi.

Polkovnik erizəmi sənədli yığılmış qovluğa qoymuş dedi:

- Komissarın qəbuluna düşməyə gərəx yoxdur. Sənin məsləhət əsəndi, söz veririm ki, bir həftə sonra herbi xidmətə çağılcağsən. Qayıt rayona, hazırlaş. Qəbul otağından fərhələ çıxdım, lifte minmədim, ayaqlarıma nə gəlib? Enmək qalxmaq deyil ki, müşkül olsun.

Mərtəbələrə nə bir mülli geyimini adəm, nə də herbçü gözümə deydi, sanki komissarlıqda cəmi-cümləntən ikicə işçi çalışırdı - general və bir də onun adyutənti.

Küçəyə çixanda qübbədəki iri saata baxdım - on ikiyə on üç dəqiqə işləmişdi. Dünyanın ele yerləri var, oralarda 13 rəqəmini nəhs sayırlar. Belə şeylər mənim beynimə batmır, xurafatdan həmişə uzaq olmuşam.

İsteyimin, necə deyərlik, tezbaşar, çaparağq hell olunmasına inanmağım gəlmirdi. Təki her işim beləcə əvənd, yolunda gedəydi.

Telefon budkasına girdim ki, dost-tənəyə zəng ələydim. Bilsəydilər şəhərə gəlmisəm, onlara zəng vurmuşam, inciyərdilər.

Nömrəni yığdım. Avtomat çəpəyi yəsə də, bağıntı qurulmadı. Küçə telefonlarının saz vaxtını görməmişdim. Cıbriləri gəzib iqqəpiklik axtardım, tpmədim. Acığımı çixmaq istəyib, cansız aparata canlı bir yumruğq içşirdim. Avtomatlar karlı zərbə almada havayı udduqlarını qəytmərdi, bunu hamı bilirdi və şəhərdə yumruq yermeyən küçə telefonları çətin tapılırdı. Həyəssən, bu avtomatın da çəpik qaytarmaq fikri yox idi. Xəlvətə salıb birini də tutuzdurmaq istədim, əmma baxdım ki, yaşlı bir qadın gözünü mənə zilləyib, qınaqlı-qınaqlı başını bulayır. Dəstəyi əsib çıxdım.

Hava günəşli, küləküstü. Bu şəhərin küləküstü günü əz-az olur, hətta yazılanlara görə, adının mənası da güllərk şəhəri deməkdir. Burada hər küçənin öz küleyi var, gicavər küleyi, gah bəridən o yana, gah da o yəndan bəri əsir. Gündə nə qədər səmt, yön dəyişərlər? Bu şəhərə külək yaraşsa da, əmma mən onun sakit, susuq təhrini dəha çox xoşlayıram.

***

Kommunist küçəsi (red. - İndiki İstiqlalyyət küçəsi) həmişəki tək izdihamlıydı. Yan-yörəməndən ötən insanları gəzəlti süzür, deyirdim belkə tanış-bilişə rast gələrəm. Bu qarışıqlıqda qardaş qardaş çətin tanıyib tapardı, qalmışdı...

Herbi komissarlığın ünvanı yazılmış kağız cibiməndən çıxarib çırdım, o dəha mənə gərəx deyildi. Kağız parçalarını atmağa zibil qutusu gəzdim, sağa-sola boylandı. Yaxındakı dəmir qutuya sən gətdim.

Alıqş səsinə döndüm. Təvərapəpaqlı, yosmaraq bir oğlan mənə bəxib əl qaldı. Üzü tanış gəlmirdi. Amma ələ bil onu haradasa görmüşdü. Şəhərdə adamlar var ki, geyim-kecimləri, sur-suyumlarıyla bir-birinə benzəyirlər, dəha çox əllərindəki təsbəh, başlandıki təvərə pəpağa görə.

- Qədəş, şəhər mədəniyyəti əlayıdı! - oğlan üzünü mənə tutub şövqlə diləndi. - Ləzzət ələdi mənə, anam canı. Baxdım ki, görmü çərəşimiz kağız cırb yərə atəyəcə, yoxsa zibil qutusunda?

Oğlanın danışığında əvvəl bir şey anlamadım. Ele danışırdı, guya onu qoymuşdular ki, şəhərdə təmizləyə göz olsun.

Tutuldu, deməyəcə söz təmizləmə. «Uşağq deyiləm ha, durub mənə öyüd ver!» - üyayimə təvərəpəpaqlını qınadım.

O, divara söykənb təsbəh şaqıldadı, arın-arxayın papiros tütüldədrdi! Astagəl, rahat davranışından bəlliydi ki, təsbəh yeri yoxdu. Dodağların arasından buraxdığı tütü burula-burula qalxdıqca ələ bil rəngini dəyişir, gəhdən yaşıla, gəhdən də sarımtıla çəlirdi. Məni maraq boğurdu - rəngli də tütü olar? İyi-qoxusu da başqaqydi, tütün lityə oxşamırdı. Oğlanın üzündə xumarlıq vardı. Kəfi çəğ idi və deyəsən, çənəsinin altına salmağa ədəm gəzirdi. Tanımadığım biriylə ünsiyət yaratmaq işə mənlik deyildi, qalmışdı şəhər adəmi olu. Nə yuvanın çuşu olduğunu hardan bilsən?

Ona üz verməsəm, bir yanımı qaraçaq qoymağa çalışsam da, bunu bacarmı, dil-dil ötən oğlandan aralanə bilmirdim. Şəhər ləhcəsində şirin danışıqlıya mənə əvsunlamışdı ələ bil. İki daşın arasından durub öz həyatını nəğil əyləyirdi, bunun mənə maraqlı ələ-əlmədiği əyninə də gəlmirdi.

- Özüüm Sovetskidenəm, - əlini şəhərin qəlbəsinə tısladı. - Cəddi-babadən ora Dağlı məhəsi dəyiblər. Sovet qurulanda adını «Sovetskaya» qoyublar, biz Sovetski deyirik. Balkəm də eşitmisən, paltarbığidə ərvadlar oxuyurlar: «Sovetski postum oldu, milyonçer dostum oldu...»

Oğlanın dediyi küçəni məhəndən-muşiqdən yox, həqiqəten tanıyırdım. Tələbə vaxtı uşaqlıq dostum Murad küçə qardaş Fikrətlə o küçədə kiranışın qaldırdı, ona görə hərdən yolum o yanlara düşürdü. Birməntəbəli, xosmə-yapalaq mənzillərin bir-birinə sigindiyi dənəşq həyatə dərbəş əllə yaşayardı. Murad deyirdi Sovetskide kvartirant ələmq müşkülüdü, burda hər məhəllənin, hər həyətlin öz qayda-qanunları, öz ağsaqqalı var. Gecə saat 11-dən gec gələne həyat çəpəsinə açan əlmur. Eşiyə maykədə çixməğ cəzası işə dəha əğirdi. Həyətlin ağsaqqalı Xanımşayı kişiy əvvəlki kiranəşini ələ bu çələtlin üstündə qoymuşdu. Anılıb-sənilən ədəm idi, şəhərin tanınmış qəssablarından əlmuşdu. Yaşə dəldüğündən, bəltə qaldırmağa həyil qəssablığından dəha o işin daşını almışdı. Amma şəhər qəssabları onun xətir-hörmətini saxlayır, bayramlarında ədə payını göndərdirlər. Çoxların əlinə bəltə verib, çərəyə çətdirmişdi. Qaraçağq ələsa da, maraqlı söhbətləri vardı, deyirdi ən böyük arzusu təzə ədə sətmaqlı ələm, əmma dileyi üyayinə qalıb, çünki ölkədə cəməata buzlu, donmuş ədə yədirdirdirlər. Danışırdı ki, donmuş cəməklər qəldirdi, dəva vaxtının - 41-ci ilin peçatıyala... Xanımşayı kişinin üyayinə qalan bir dileyi də var idi - «Əməkdar qəssab» ədə ələmq. Belə bir ədə, titul ələmsə da, bununla bərişim, «niyə mənis-munus, mütürbər əməkdar ərtist ələm, məşədi Hərnəzətulla oğlu Xanımşayı əməkdar qəssab ələm, medal əlmur» deyirdi. Bu bərədə söhbət ələndə ona ən çox təsəlli verən cibəğr Ağakerim ələm, deyirdi, qədəş, sənəndə mətalin həyətətdəki o ət kötüyüdü, mənəqarışq bütün Sovetski çayılın sənəni kötüyüdəndə ə yeyib,

bunu yaddan çıxaran, öz payına, kişi döğül. Elençik söhbətləri üreyivə salmaginən, mənə «Zolotoy palçıq» adını hökumət verib, bəgəm? Yox. Xalq verib, el verib, el atan daş da ki dağ aşar.

O söhbətdən sonra hər dəfə yolun bu miskin həyətə düşəndə, istəməz gözüm küncəki yoğun el kötiyünə satışıdır. Yan-yöresinə tapança gülləsi gilizləri çalınmış eñli kötiük gürman ki, vaxtında qurşaq hündürtüyündə olub, illəri onu sürtüb, qaşyib bu köke salıblar. Kötiyü çalınmış mis gilizlər nə deyir, nədən xəber verirdi, bunı bilmirdik. Murad gələcək kriminalist kimi bir onu deyirdi ki, belə şeylər bəşuna deyil, nəse mənəsi var. O nə mənəydi? Sual mənə dincik vermir, mən üzürdü və ele bilirdim qəssablar üçün medal tesis ešelələr, bu kötiyü rəmz götürülər.

Xanısmaıyl kişinin qoyduğı qayda-qanuna görə, həyətə gələn qadaqların davranışına, oturub-duruşuna ev sahibləri cavabdehlik daşıyırdı. Qadaqlar bir deyildi, iki deyildi, bununla barışmaq adamdən dözümlü istəyirdi. Murad Xanısmaıyl kişinin hər heftəsonu yığıncaq qaçınıb, kimin nə yanlış olmasında danışanda özü də güldürdü, bizi də güldürürdü, amma güllüşümüz həyət «komendantının» müəyyəni etdiyi desibəl keçmirdi. Dostumuz İlahm bu sayaq məişət qayda-qanunlarına haqq qazandırmı, bunları köhnəliyin qalığı, insan hüquqlarının tapdanması sayırdı. Dəngəsər olurdu və o sandan da Muradgile az-az gəlir, tələbə yataqxanasındakı asudəliyi, rahatlığı buradakı şərəitdən üstün tuturdu. Murad isə əksinə, bezib bəzər olmur, gələcək hüquqşünas kimi Sovetskini bütünü əyər-əyrisilə, yaxşı-pisiliyə əsil məktəb sayırdı - hayət məktəbi. Cibgırləri, məktəhkirleri ilə de mənşir olan Sovetskiyə biləndə ki, Xanısmaıyl kişinin kvartiranıtı hıuq qakültəsində oxuyur, o kiçik həyət məhəllə sakinlərinin gözündə böyüyüb dünya boyda olmuşdu. Muradı səbahın uçəkəvısı görür, işlərini bəri başdan ehtiyatlı tuturdular. Kimi uzaqgörənliklə indicdən onunıa tanış olmaq gırevə gəlir, kimi de əksinə, aralıq durmağa çalırdı, yəni gələcəyini paqonlusunun gözünə görünməsən yaxşıdı. Həyətini, necə dəyərlər, vesinin qalxması Xanısmaıyl kişini ucaldıb daşın bəşına qoymuşdu, baxırdı ki, əvvəllər onu öz adına-sanına görə sayırdılarsa, indı kvartiranıta görə hörmətini hıuq qatırılır. Cibgır Ağakerimin fikri isə özgeydi. Xanısmaıyl kişiyə demişdi: «Qədəs, sənin hıuq qada oxuyan kvartiranıtı indicdən kicikimzi-bikimzi öyrəncəy, uçəkəvı olanda bizi qulaqlayıb saləcəy ağzıbzırə. Alay kvartiranıtı pəta bilmirdin, bəgəm? AP! var ey, kəndçirer institutu deyirlər, oranın tələbələrindən saxlağınə dəə... Sənincin fərqi var bəgəm, kərə pulunu kimənlə alırsan?».

Murad məhəllədə ona olan bu ikili, istili-soyuqlu münasibətini səbəbini biləsə də, özüni o yerə qoymurdu. Buranın camaatının ləhcəsi də qərıbəydi, çox sözü başa düşmək olmurdu. Bu məsələdə Fikrət köməyimizə yetirdi, şərqşünaslıqda oxuyurdu, dilçiliyə həvəsliydi. Bizi başa salırdı ki, nöşün-nyə, yaxçı-yaxşı, qədəs-qardaş, alay-başqa anlamındadı. Belə sözlər çox idi, yazsaydın, qalın lüğət alırdı.

Bu küçə bir hədisəylə də mənim yadımda qalmışdı. Birinci kursda oxuyanda «Zolotoe pero» deyilən kitayski qələmi tramvayda cibimdən çıxarmışdılar. Burada hər xasiyyətdə ədam yazayırdı, öz sakinləri, qayda-qanunlar, təhar-töhrüylə şəhər içində səhər idi Sovetski..

Sovetskiyə belediyimi həmsöhbətimə bildirmək niyyətiylə dedim:

- O vaxt 11 nömrəli tramvay da ordan keçirdi.

Tramvaydan söz salmışım oğlanın üreyindən oldu, çöhrəsi nurlandı.

- Səğ ol sən! Elençik idi... » dedi. Papiroso daməğni aşırdı. - Göl kimi tramvay nöş yığışdırdılar, bilmirəm. Ele onuyndan da küçənin xeyir-bərəkəti qaçdı. Sovetski cayıllarının çoxu tramvaylardan dolanırdı.

Tramvay sürürdülər? - sorusdum.

O, başını buladı.

- Hə, bildim, konduktor işleyirdilər, bu dəfə inamı danışdım. Sözlərimin döğrülüğünə şübhəm yox idi, öz adımı bildiyim kimi əmin idim. Burada baş sındırmaq gərək də deyildi, uşağa da aydın idi ki, tramvaylarda iki adamdən başqa heç kim işləmir, bir sürücü olur, bir də konduktor. Tramvay qatar deyil ha, maşinist, maşinist köməkçisi, beş-on beledçisi, briqadiri, müfəttişi olson.

Oğlanın başını bulamağından bildim ki, gürmanım yəne düz çıxmayıb.

- Kəttim, sən tramvayda kişi konduktor görmüsən, bəgəm? - soruşdu.

Ha istədim xatırlayım, amma yadıma sala bilmədim. Mənim çətinlə düşdüyümü görüb, müsahibim özü üz sualına aydınlıq getirdi:

- Bilginən, tramvay konduktorları ya rus matişkaləri olur, ya da erməni əx-cikləri. Musurman kişisi qoyar bəgəm, anası-bacısı gedib o basabasda kişilərin arasında biləstənlər işləyir? Söhbəti yoxdu... - danışığında həzz almış kimi, sözü qılmağa qoymadı. - Qədəs, yadımda saxlağınə, - dedi, - obşevneni transportda sürücüyə konduktorun savayı da tər təkənlər var. Həri...

Mən çiyinlərimi dartıb susdum, yəni nə deyim? O mənim bu halımı gözleyirdi ele bil. Sözüztün gerisini getirdi:

- Sovetski cayılların qabaq qapıdan əlibəş minib, arxa qapıdan əlidoldu düşürdülər, özü də tramvay gədə-gədə, rus demiş, naxodu.

Təzə tanışım yaman qeliz danışırdı. Tanışım deyəndə, onun adını da bilmirdim, bildiyim buydu ki, yaman dillidiləverdi, əngdən sazdı. Olsun, neyime gərəkdik, belesinin dərdirni çəkmək mənə qaalmayıb ha... Digər yandan da baxırdım ki, təvərapapağı oğlan mənə qurd nəqəli danışır, olub-olmuşlardan, qullub-götürdülərindən bəhs eleyir.

Papiroso qarab vurub, fikrə gətdi. Sükut mənə dərxdirdi. Düşündüm, əlbət, sözü qurtarın. Yaxşı gırevəydi, sağollaşıb aralanmaq istəyirdim ki, o, fikirdən ayrılıb soruşdu:

- Qədəs, sən değinən, tramvaysız da Sovetski olar?

Sualın mənə nə dərəcədə dəxli olub-olmadığını bilmirdim. Düzünə qalsaydı, bu sayaq söz-söhbət mənlək deyildi. Oğlan belə sorğuyula şəhərin səlahiyyətli bir nümayəndəsinə müraciət ešeləydi, daha döğru olardı.

Gözünü özümə dikib durmuşdu, cavab göziyirdi. Məndən çıxmayıb iş, özgərənlək dedim.

- Olmaz! - əladım. Bu birçə kəlmə həmsöhbətimin üreyinə sən yağ təkı yayıldı.

- Maladəsi Xoşum gəldi söhbətinə. Əntiqə cayılsan, Yarbala canı! - dedi. Üzünə gün doğdu, guya mənim bu sözümlə səbahdan tramvay onların küçəsinə qaytaracaqlar.

Sözündən onu da tutdum ki, adı Yarbala. Bunu bilməyim yaxşıydı, söhbətə məhrəmlək gətirərdi.

«Yarbala», - deyib müraciət eləmək istəyəndə, o, sözüümü kəsib bildirdi ki, pasportda adı Yaxbaladı.

Çətin vəziyyəte düşmüşümdə, bildirdim təzə tanışımı pasportdakı adıyla çağırım, yoxsa həyatda. Bu fikrin ucundan tutub ucuzluğa getmək istəmədim, pasportda necə yazılıb, onun oğlan özü bilər, bir halda ki, danışıqda «Yarbala canı» deyib ənd iğir, deməli, məhəllətili bu addır. Bir də Yarbala Yaxbalanı ayıran ele də böyük fərq yoxdur, cəmi-cümlətləni birçə hərfdi.

- O tramvayda kitayski «Zolotoe pero» qələmini cibimdən çıxardıblar, xatırdım.

- Həri? - Yarbala təəccüblə üzümə baxdı, ele bil meni haradansa tanıdığını huşuna getirmək istəyirdi. - Haçanın söhbətidi, qədəs? - soruşdu.

- Düz altı ilin.

- Zolotee peroo... - dilini sürüdü. - Bordovi rangde göğüldü? - maraqlandı.

- Həl - dedim.

- Ortasında çat vardı, sapla sərimişdilər...

Heyrətdən gözüm kəlləmə qabxdı, az qaldı dilim tutulsun. Oğlan əlametləri ele dəqiq, yerli-yataqlı söyləyirdi, eşitdiyim inanmağım gəlmirdi. Bunu hardan bildiyini soruşmaq istəyirdim ki, o, ulsta terpenib araya söz qatdı.

- Şəhər gözənilməz hadisələrle doludur, ulsta polna neojdannostey, özlüyündə mızıldandı. - Baxsığın üzümde yayındırdı.

Söhbət niyə dəyişdiyinin səbəbini bilmədim.

- Darxanda aşağılara düşürəm, - bu defə ələmdəki təsbehi özge hənglə şaqçıldatdı. - Məhle uşaqlarıya hərdən bu yannarda yığışın. Deyim ki, indi uşaq da qalmayıb, çoxu çörək dalsıyca kedib Rusyete, Sibire.

- Sibire? - heyretə gəldim.

- Həri! Vaxt vardı, qələti olanları Sibire sürgünə göndəriridilər, rus çarı dəkabristləri göndərən kimi. İndi adamlar özleri dobravolni (red. - köntüllü) gədir - qazanc dalsıyca. Oralarda yaxşı pul-para veriflər, üstelik, nadvaxmıka da var. Həri... Sibire şükür, qonşumuz cuhud Xaim köçüb getdi dünyanın o başına - Amerikaya. Burda, şəhərin mərkəzində - «Torqoviyı»la «Karqonovun» tinində damski parkmoxer işləyirdi. Qiyamət ustayı, müştəriləri nazir arvadları, məşhur artistkələr idi. Lidıya Xudatovna da onun klientiydi.

- Doğrudan? - yersiz de olsa, təəccübümü gizlətmədim. Ele danışdım, böyük mənəbə sahibi olan Lidıya Xudatovnanı guya yaxından tanıyırdım.

- Həri! İşin axırında məhle cayıllarıyla yığışıb gəldirdik Xaimin yanına, saçımızı muf kəsirdi. Bir kərəm axşam gəldim ki, qərdəşimiz saç-saqalla el gəzdirsin. Xaim qayçını götürüb təzəcə işe başlamışdı ki, qapı açıldı, anam-bacım olsun, simpatçini bir qadın girdi içəri. Gördüm nəse mənə tanış gəlir. Baxdım ki, kinodaki ögey anadı.

Yarbalanın şirin danışıqı, maceralı söhbəti marağımı artırırdı. Qulaqlarınma inanmağım gəlmirdi. Uşaqlıq xasiyyətim idi, ele bilirdim ki, məşur aktyorlar, aktrissalar heyətdə yox, ekranda yaşayırlar.

- «Ögey ana» filmindəki aktrisa? Dilare hekimi oynayan? - heyratımı gizlətmədim.

- Baxmısın o kinoya? - oğlan mənim sualına sualla cavab verdi.

Başını tərptədim. O filme çox baxmışdım, sayını-hesabını belə unutmuşdum. Nədənse, bir anlığa uşaqlıq dostum Adil gəldi gözümün qabağına. Kürən, qızıl-qumralsaq oğlan idi, atasına çəkmışdi. Məhəllədə yalnız onun anası ögey idi və o ögey ana kinodaki Dilare hekimi kimi məhraban, gülürüz deyirdi, qaraqabaq, acıdılı idi, üstelik, çənasında ziyili də vardı, nağıllardakı kimi. Uşaqlı-böyükükü hami ondan gən gəzirdi. Ele bilirdim Sədrəddin dayı o etiacı arvadı hansısa qorxulu bir nağıldan gətirib. Gətirib ki, Adilə anıqlı ələsin. Təhərsiz qadın idi. Səhər açıldandan axşamacan oğulluğa göz verir, işiq vermirdi, onu her buyruğa buyurur, odun yarırdı, kəhrizdən su daşıdırırdı. Adil analığınin qarışıqurduğunda abıra boğulur, başını qaldırmadan buyurulun işi görürdü. Dərs oxumağa güclə vaxt tapır, gecələr gec yatırdı. Anam deyirdi ki o arvad yazıq uşağın gününü güy əskiye büküb, bu sözlərin mənasını anlamasam da, eşidəndə kefim pozulurdu. Ele bilirdim güy əski ancaq ögey analarda olur, əre gələndə özlərləy götürür ki, ögey uşaqların gününü ona bükünlər. İstəyirdim ki, Sədrəddin dayı o qanısoyq,

əzəli arvadı qaytarıb aparsın. Mən yalnız həyatı, həyətimizi yox, ele nağılları da ögey anasız görmək istəyirdim...

Yarbalanın səsi məni xəyaləndən ayırdı.

- Qədəs, çorta gəlmisən?

- Həə, - mızıldandı.

- Fikrin mənə olsun, - xəbərdarlıq elədi. - Onu deyirdim axı... Baxdım ki, Xaim çasıb qalıb. Axşam vaxtı müştəri gözlemdir. Ögey ana soruşdu, Xaim, bu nə biabırılıqdı, bəgəm səni kişi saçı da kəsirsən?. Xaim külbəş da bilmirdi nə desin, dili girmişdi qamına. Yaman yerdə axşamlaşmışdı. Bir yannan baxanda, xırda məsələ də gözdüldü. Qədəs, təsəvvür ələğlin arvad hamamına kişi girib, ələncik bir çəpeydi (red. - çərezviçaynoe proışestvie - fəvqələdə hadisə). Fikirləşdim ki, mən çəhənnəmə, dostumun işi şuluc oləcəy. Şəhərə xəbər yazılmasa, müştərilər onu baykot edəcəy.

Söhbətin bu yerində kömhəvsələlik ələyib soruşdum:

- Bəs, sonra noldu?

- Noləcəy? Gördüm ki, Xaim ögey ananın qulağına nə piçıldadısa, sekunda arvadın nastroseniis deyirdi, dönüb mənə də damski parkmoxerskide nəsə gərməliyd? Nese... Müştərinə yola salannan sonra Xaim özüne gəldi, dēdi o məçəxanın (red. - ögey ana (rus.)) qulağına bilsən nə piçıldadı? Dēdim Yarbala qərdəşimə məhle cavıldı, balaca vaxtınnan anasını itirib. Qəv'ana yanında böyüyüb... Söhbətə baxgının...

- Niyə?

- Neca çıxım, saçınm yansı qırılıb, yansı yox. Lomkadaydım, nastroseniə korlanmışım, yazıq döğüldü, kimse mənə damski parkmoxerskide nəsə gərməliyd? Nese... Müştərinə yola salannan sonra Xaim özüne gəldi, dēdi o məçəxanın (red. - ögey ana (rus.)) qulağına bilsən nə piçıldadı? Dēdim Yarbala qərdəşimə məhle cavıldı, balaca vaxtınnan anasını itirib. Qəv'ana yanında böyüyüb... Söhbətə baxgının...

- Amma yaxşı uydurub, - diləndim.

- Cuhud kəlləsi ələydi də... Xaim qızıl oğlan idi, mənim kişimənin gəldi. Qədəs, bilginə, şəhəri şəhər ələyan cuhulardı. Neca devim ki, basa düşəsən? Beləncik dəy, şəhərin istotu-duzdular.

Qeribə müəqəssəydi, amma üstünü vurmam. Parkmoxerli çoxdan tanırmış kimi, soruşdum:

- Xaim sənə məktub yazır?

- Həri!

- Ne yazır?

- Yazır ki, heyf döğüldü Baki bulvarı...

- Sən nə yazırsın?

- Mən də yazıram ki, bəs sən nə bilmışdin, məhle uşağı? - Yarbala sözlünün gerisini getirməyib, mənalı-mənalı qırımdı. Həri, - dedi, - xətrinə dəyməsin, sənənn yaxşı müstəntiq çıxar, Ətağa cəddi. Mənə doprosa tutmasın: o nə yazır, sən nə yazırsın?. - Nə fikirləşdisə, mənə tēpədən-dırnağa süzdü, ele bil indicə görürdü. - Nese, sənənn şübhələndim, - mızıldandı, - bürdün müstəntiq olarsan, bilmerik. Uşağ da qanır ki, Şura hökumətində xaricən məktəbləşənərlə şpion kimi baxırlar... Yoxsa, kontr-rəzvedçiksən, qədəs? Nəg gizlədirsən? Boynuza alginə, burda nə var, bəgəm? Day da xoş, mən də öyünərəm ki, dostum kontr-rəzvedçikdi. Məhələ vesim qalxar, ələy cürə... Hə, necədi, oxudum səni?

Mən başımı buladım.

- Həri!?, - o, papağının üstündən başını qaşdı. - Onda uçaskovisan, anam canı! - bu defə inamla dedi.

Yenə başımı buladım. Zənnində yanlışdığandan köksünü ötürdüm. Mənim müstəntiq, kontr-razvedçik, ya da uçaskovi olub-olmadığımı mələbə ne dəxli vardı, bunu anlamırdım. Amma yox, deyəsən, təzə tanışından ötrü dəxli vardı.

Yərbala taleyindən narazı adam kimi gileyəndi:

- Mən yetimdə hardadı o bəxt ki, uçaskovi dostum olsun! - papirosa quillab vurub, yanımızdan ötən, qışaətkəli sarışın qızı süzdü.

- İnostrankadi! Özü də polyaçkadi, - dedi.

- Oxsuyur, - dilimi sürüdü.

- Ale, oxsuyur nedi? Yüz falz mən deyəndi, Ətağa! Ölmüşdü Yərbalının anası, inostrankanı mestni bİlandından seçə bilmesin. Şəhər uşağı düğüllük bəgəm?

Heyrət məni götürmüşdü, ele bilirdim bərkini tutsam, oğlan «polyaçka» deyilyi o qızın Varşavadaki ünvanını nöqtə-vergülnüncən söyleyə bilər. Mənimlə danışsa da, amma gözü sarışın gözələnin dalınca qaılmışdı.

- Qədəş, fikir verdin? Özünü Sofi Lorena oxşadıb. «Podsolnuxi» (red. - "Günəbaxanlar". İtalyan filmi) kinosuna baxmısın?

- He, tələbə vaxtı görmüşəm.

- Mənsə düz doqquz kərəm baxmışam, fisqırqı flmıdi. Xaim o kinoya Amerikada da baxıb. Məktubda yazmışdı ki, Yərbala qədəş, hesab əleginə sən «Podsolnuxi»ni görməmişin, burada baxdımdı əlañçik krdlar var, lap sən istəyən... - oğlan dilxor halda əlini yellədi. - Deməgindən, bizimkiler xarici kinolar əmməlicə-başlıca sünnet əleyrimiz, prosto, xəberimiz yoxmuş. Əlañçik lentlərin ora-burasını kasib atr, bir-iki yerdə öpüşmə saxlayırlar, vəssalam. Soruşasan, ale, sənəti nış zay eliyirsiz? Kişilər pul qoyub, kino çəkib... Bəlkəm, mən prav düğüllük?

Nə cavab verəcəyimi bilmədim. Belə baxanda, cavab verməyə borclu da deyildim. Amma deyim ki, kepka! oğlanın sualı maraqlıydı.

Ağılma gələni söyləydim, dedim sosializm cəmiyyətinin öz əxlaq normaları var, açıq-saçıq səhnelər bizlik deyil, burjuvlar üçündü... Ya mən fikrimi yaxşı izləmədim, ya da söylədiklərim oğlan qavramadı, çiyinlərinin dartıb soruşdu:

- Qədəş, eşqdi, məhəbbətdi, bunun sosializmə, kapitalizmə ne dəxli var? Bağışlağın, sosializmə ə-ravəd, qadın-kişi bir yatağa girmir bəgəm?.. Onda bu qədərnə insan əlkədə hardadı, hacılekəllər getirib? Kinodu də, necə çəkilib, əlañçik də millətə göstərginən, daha nış qaçıqlayırsın? Söhbət düğül, Yərbala can!

Onun birdən-birə söhbətin yönünü dəyişməsi, açığı, heç üreyimdən deyildi. Yaxşı ki, mənə çox da intizarda qayımadı, bəyapağı söhbətə qayıtdı:

- Yazdığına görə Xaim ordə da damski parikmaxerdi, bəy kəfində dolanır, evi, maşını... Mən də yazdım ki, day da xoş, istərniyənin gözü çıxsın... Deyir oralarda işin-gücün oldu, dolanəcəyən.

Amerikaya bələdliyim, yarmış kimi, başımı tərpedib oğlanın sözlərini təsdiqlədim. Mənim bu hərəkətim onu daha da həvesləndirdi, hülqumu qabarmış boğazını qaz təkli irəli uzadıb sözünün gerisini getirdi:

- Akademiyada bir əlim var, köhnə heyətdə qonşuyduq, bir kərəm onunyan küçədə - Torqoviyla Leytenant Şmitin tınındəki su budkəsinin qanşərində rastlaşdım. Soruşdum, köhnə qonşu, təzə ne var, ne yox? Dedi yaxşıqlıqdı, Amerika komandirovkaya gedirəm. Dədim day da xoş... Xaimin adresini verdim, dedim cuhud balasıdı, ələyi cayıldı, onu taparsan, deyərsən Yərbalının köhnə heyətdəki köhnə qonşusuyam. İşvə yarayar, baxmaginən, Amerika nabeled yerdü...

- Yərbala, bari, gedib tapmışdımi? - yenə marağımı boğmadım.

- Həri. Xaim onnan mənə «Levis» cins salvar da padarke göndərmışdi. Şəhərdə yedinkaydı. İki yüz manat verdilər, satmadım. Nış sətmatlydımi? Torqovida gedəndə hamı mənə salvarıma baxırdı, originalıydı... Alım qərdəşim danışdırdı ki, Xaimin oralarda yaxşı vesi var, ələ parikmaxerdi, əli yaxşı getirir, pulu pul demir. Mənim yarımda bir bİlandıyına ələ stİlini parikmosa düzəltədi, kopyia Merilin Manroydu - «V caze odni devuşki» (red. - "Çazda yalnız qızardı") kinosundakı qız... Alımın deyiyinə görə, Xaimin kİlyentİ kalannış, müştərinin birini getirir, digərini aparırmişlər...

Mən təəccübümü gizlətmədim:

- Ne təhar yeti, müştərinə getirmişlər? Özləri gələ bilmirdi ki?

- Ale, necə gəlsinlər? Ölülər yeriyir bəgəm?.. Sən deməgindən, o yetim Xaim poxoronni büronun damski parikmaxeriyiş, ölmüş madamlarəmademuazellərə priçoska düzəldirmiş.

Mən dİksəndim, canımdan gİzİli keçdi, ele bil üzünü görmədiyim Xaimin yanındaydım, durub onun necə işlədiyinə, Yərbala demiş, ölü madamlarəmademuazellərə necə priçoska düzəltməyənə baxırdım.

Dəsmal çıxarıb-üzümdə puçurlannış soyuq tərİ quruttum. Tərlə bİrlİkdə sİfətməkdə xofu da sİtmək İstedim. Mənim bu halım Yərbalının gözündən yayınmadı.

- Qədəş! - dedi. - Baxıram, sən də mənim kimi ölüdən qorxasan. Rəhmətlik babam Lüt Lətfin sözüdü, deyirdi bu dünyada ölüdən yox, dirədən qorxun... Bir sözü də vardı, «düşməni sənə daşla, sən düşməni əsla...» Köhnə kişilər ələñçik idilər, az deyirdilər, amma tuz deyirdilər. Get, Kar Marksın «Kapital»ını oxuğın, görüm ora beləñçik fisqırq kəlam tapa bilərsən? Ay tapdın əa... Söhbəti yoxdu...

Yərbalının «Kapital»dan danışmağı marağımı çəksə də, amma buna o qədərdə məhəl qoymadım, çünki Marksın bu əsərindən ədəlin eşidən çox İdi, oxuyansa az, barmayca sanandırdı. Bununla bağlı necəli lətifələr də dolayırdı. O lətifələrdən biri lap məşhur İdi. Deyir dağ rayonlarından bİrİndə kolxozçunu kommunist partiyası sıralama qəbul əndədə katib onun savadını yoxlamaq üçün soruşur ki, «Kapital» kim yazıb? Kolxozcu ələ bilir «Kapital» şİkayət məktubudu, and-aman əleyir ki, xəberim yoxdu... Bunu eşidər-əşİtməz millis rəİsi o kolxozçunu ələ həmin axşam getirirdi söbəyə. Ana hərbə-zorba gəlib, üstünə qışırır ki, «Kapital» yazmısın, niyə boynuna almırsın. Millisler zəhmətkeşi yaxşıca kütəkləyirlər, nə yemisin, tursulu əs. Yazıq baxır ki, onun döyüb öldürəncəklər, yalandan boynuna götürür ki, o yazıb. Millis rəİsi razı halda tələrdən dəstəyini qaldırıb katibə zəng vurur, deyir, yoldaş katib, o dəyüys boynuna aldı, «Kapital» özü yazıb...

- Sözü nəyə getirirdim, qədəş? - oğlan əlinədəki təsbəhi qaçkıldatdı.

- Xaimnən danışdırdım, - xatırlatdım.

- Həri... Xaim o alım qərdəşimizə boğaz çəkib, yalvarıb ki, amanın gİnİdüdi, poxoronni büroda işlədiyimi Yərbala bİlmesİN... Ale, necə yeni Yərbala bİlmesİN? Bu dünyada Yərbalının bİlmediyi haqq-hesab var bəgəm?.. Deyirəm dünyanın işinə baxğınə, burada şəhərin krasvatİsalarnı yar-yarasağışa salan İdi Amerikada ölülərə priçoska düzəldir.

- Oralarda buna pis baxmazlar, - nəşə bir söz söylemək xətrinə fikir bİldİrdim.

- Qədəş, pis baxarlar, ya yaxşı, söhbət onda düğül, söhbət ələyidi. Öz payına deyirəm, mənə doqquz milyon vəssələr də, rodnoy şəhərimdən qırağa çıxaram, sosİsə-çörək yeyim, amma yerİmdə-yurdumda yaşayım. Tərki-vəten olmaq mənnik düğül. Vəten, Rac Kapur demiş, yapon

başmaqları bəgəm, kefin isteyəndə deyisən? Mən deyisən, həyəti, ya da uzağı, məhəlini deyisən. Üç kərəm ev deymişik, amma baxrım ki, köhnə həyətin yerini vermir. Bir həyətdə böyüdüynü cayıllar alayıdı, arada mehribanlıq olur, sonrakılar nəse adama çujoy (red. - yad) gəlir. Bəlkəm, mən prav sühəbt elimirəm, qədəş?

- Yox, niyə ki? - sualı sualla qarşıladım. Əslində, bununla həmsöhbətimin fikrini desteklədiyimi bildirmək istəyirdim.

Oğlan bu dəfə papirosa yanğıyla, dərin qullab vurdu, üzü tüstü pərdəsi arxasında əriyib itdi. Ancaq bu hal çox sürmədi, tüstünün çəkilməsi ilə onun gülməmiş sifəti yenə peyda oldu. Danışığıyla mənə başağısı verib-vermədi-yini soruşdu. Bildirdim ki, onun sühəbtleri mənə kino, teatr qəder maraqlıdı.

Sözümün gerçəkliyinə əmin olmaq istəyirmiş kimi, mənə diqqətlə süzdü. - Hər?.. - soruşdu. Əlinin dalıyla kepəkəni geri elədi. Susdu. Sanki sözü qurtarmışdı və innən belə nə deyib, nə danışıacağı bilirdi.

Müşahibimin susmağı mənə dərxdirdi. Adam var, danışıanda maraqlıdı, nə danışırsa danışırsən, təkli susmasın. Adam da var, danışımasa yaxşıdı.

Yarbala nə fikirləşsə, lapdan-şapdan soruşdu:

- Qədəş, pis çxmasın, şəhər adamasın, yaxsa? - maraqlandı.

Bələ sühəbtə heç vaxt xoşlamamışam. «Haralısən?», - deyib menden soruşanda, sualdan yayınmağa çalışıram. Odur ki, oğlanın da sözlərinin qəribəliyi saldım, kino diliylə danışib, canımı qurtarmaq istədim: - Lamekanam.

Deyəsən, sözüm onu açmadı. Üzünü turşutdu.

- Qədəş, mənlyən Nesimi dili danışmağın... Şəherlisən, yoxsam kətti? Mən dilimi sürüdü:

- Yox, nə şəherliyəm, nə kəndçi, rayonuyam.

O, gözlerini qiyib kəndçi.

- Rayonnu olduğun danışığınnın bilirin, səni sinayırdım ki, görün nə deyəcəysən? Özüvə götürməğinnən, rayon uşaqlar qatardan düşən kimi limonadnan korjik yeyir, deyirlər olduq şəherli. Alə, şəherli olmaq asandı bəgəm? Heç, 1 nömrəli medtexnikumun qızları şəherli ola bilirm, qalmışdı dünənki uşaq-muşağ olsun. Sühəbt döğül, mən ötlüm!

Yarbalanın ağızı bərk çıxmışdı, öz danışığından həzz aldığı açıq-aşkar görünürdü. Deyim ki, onun sühəbtı getdikcə mənə daha da maraqlı gəlirdi, maraqlı gəlməyəydi, xudahafizləsər, alıb gəderdim. Ünsiyətçil adam ayndı və insafən, bu oğlan da, özü demiş, axı Yarbala cayılı idi.

Yarbala papirosa bir qullab da vurdu, ağzından pıxan tüstü burum-burum burumlandı, yenə də rəngdən-rəngə düşdü, yenə də yaşıla, sarıya çaldı və bir anlığa oğlanın süzğün gözli, güləş cəhresi duman pərdəsi arxasında yenə də əriyib itdi. Bu hal çox sürmədi, tüstünün çəkilməsiylə o, kəndən peyda oldu, ele bil gizlənməçə oynayırdı. Baxdırm ki, papirosu arın-araxıyn çəkir və ele bildirir onun maraqlı-maceralı sühəbtə də papirosun bitməsiylə sona çatacaq. Açıq, bunu istemirdim.

Müşahibim təlesmədən, armla sözlünə davam elədi:

- Mən özüm əvvəllər kinomexanik pəmosnikyidim, Poluxinlə Sedmoy paralelininin tınındeki klubda kino göstəriridim...

- Həe? - oğlanın sözünü kəsdim. - Deyərim axı, artistləri yaxşı tanıyırsan.

- Sühəbtə yoxdu. Sözüm böyük çxmasın, hələ kinoya da çəkilmişəm.

- Doğrudan?

- Hər!... «Uşaqlığın son gəcəsi»ndə oğlan itgəzdiren qızla ilişmək isteyəndə küçənin o yanının cayıllar keçir a, onların arasındakı kepəkəli mənəm də...

- Həe? - heyretimi gizlətmədim. Qəhrəmanın qızla tanışlığı filmin maraqlı epizodlarından idi, amma ha fikirləşsən də, Yarbalaın deydiyi o kepəkəli yadıma gətirə bilmədim. - Maraqlıdı, - dedim.

- Alə, kəneçəno maraqlıdı... - Yarbala təşərləndi. - Olan şeyləri danışırım, gəpa basmıram ki... Amma bir şey pisdi ki, uzaqdan çəkiblər, özüm özümü tanıya bilirməm. Məhələ cayıllar bilsən necə dilxor olmuşular? Soruşurdular, qədəş, o kılbaş rejissor səni nəsə krupni planda göstərməyib? Mən də deyirdim nə bilim, alə, əlbət, ona görə ki, qlavni qeroyun çəstinə dəyər.

Müşahibimin sözlərinin birini də qulağımdan ötürürdü. «Bu zalım balasının özü bir kinodu ki...», - düşündüm. Yarbalaı tipaj olaraq hansısa filmin qəhrəmanı kimi görürdü. Kino tarixində belə hallar olub - rejissorun kılbaşda rastlaşib, çəkilişə dəvət etdiyi təsadüfi bir adam rolun özəhdindən kəpəko artistdən də yaxşı gəlir, özü də məşhurlaşır, filmə də uğur qazanırdı.

Bu sühəbtçil oğlana rast gəlməyəydim, şübhəsiz, vaxtımı həm də kinoda ödürəcəkdim. Şəherin bir işi də yaxşıdı ki, kinoteatr çoxdu, birindən qıx, o birinə gir. Tələbəlikdə tez-tez gətdiyim yerlərdən biri «Bilik» kinoteatridi. Burada şəhərdən «axşamadaq fəsiləsiz olaraq sənədli filmlər göstərilirdi. Bilet də baha deyildi, tələbələrini cibinə görəydi. Demiryol vəzalığıyla dəniz limanının arasında yerləşdiyindən bu kinoteatra zal ojdaniyaya (red. - Gözləmə zalı) da deyirdilər. Qatar, gəmi yola düşəndək vaxt ötürmək isteyən sərnəşinlər gününü burada keçirirdilər. Odur ki, kinoya iri çəmadan və bağlamalarıla gələnlər heç kəsə təəccüb doğurmur, buna kinoteatr işçiləri də alışmışdır, təməşaçılar da. Qaranlıq zalda bağlamalara, çəmadanlara lişib yuxıdan çox olurdu. Mənim də başıma gəlmiş, hətta bir yol qolam da zədələnmişdi.

Yarbala yuxudan ayılıbmış kimi, döyükdü, küçəni o üzə keçmək isteyən kişiye irad tutdu:

- Qədəş, inciməğinnən, burada peşəxodni pərexod (red. - Piyada keçidi) yoxdu axı, nəsə narəsənə eləyirsən?

Kişi səse döndüsə də, dinmədi. İradı haqlı bilib, aralıdakı keçid zolağına sarı uzaqlaşdı.

Müşahibim başını buladı.

- Öldüm, öyrədə biləmədim bu milledə!.. - gileyəndi. Öz əməlindən həzz aldığıni gizlətməyib, burnunu dik qaldırdı.

Oğlanın bu sayaq davranışı üreyimdən xəbər verdi. Fikirləşdim ki, hamı Yarbala kimi olsaydı, şəhərdə qayda pozan, əyri iş tutan pıtmazlıdı, işlər yağ kimi gəderdi...

Onun bəyazqı sühəbtə qayıtmağıni gözledim. Yaxşı ki, mənə çox da intizarda qoymadı. Sözünün gərisini getdi:

- Srokumu çəkib zənnən qayıdandan sonra tıpırdırdım kinomexanikiyə. Dedim, alə, həyatin özü kinodu, mən bu milledə nə kino göstərəcəm? Gedib 4 nömrədə - kəndçilər bolnısanında kaqəçər işlədim. Bir kino çəkiblər ə, «Liftçi vardi, o qərdəşimiz də liftyor qulluğuna küzəldim. Bir kino çəkiblər ə, «Liftin qız», bax elənçinə, amma bu, liftçi oğlan idi. Alə, baxdım ki, hər kərəm liftin düyməsini basanda yetimin qıcları əsir, kəlməyi-şəhadətini oxuyur». Dedim, qədəş, kosmosa-zadə uçursan ki, nəsə bu hala düşürsən? Sən döndürüncü mərətbəyə qalmaqdadın belənçik qorxursan, ona qalanda, kosmonavt Yuri Qaqarın neyləməyib? İki həftədə qonşum anqlayib səlyokdaya dönmüşdü.

- Var ele adamlar, yüksəklikdən qorxurlar, - dedim.

- Hər!... Gördüm belənçik çox getməyəcə, o yaziq azar tapəcəy. Bolnısanın qlavvrəçə xətrimini isteyirdi, mənə simpatiyası vardı. Dedim, doktor,

bəlkəm kəttimizə kəndçilər bolnisasında alayı iş vərəsən?.. Dədi nə söhbətdi, Yarbala? Bəçəm (red. - Gözüm üstə (fars.)). Sağ olsun, qədrəmiş ki keçirdi alayı işə. Hərdən rastlaşanda soruşurdum təşəvvün adı nədi, çiyinlərini dartıb deyirdi bilirmən, hara buyrururlar, ora gedirəm, buyruq quluyam. Deyirdim, ale, molaçat eleğinən, şura hökumətində eleğlik iş-peşə yoxdu. Trudovoyunda «buyruq qulu» yazılıb bəgəm? Adamın başında turp əkerlər, mən ölüm. Sovetin qul, quldar sözlərindən zənnəyi-zahləsi gedir. Həri...

Oğlan daha nəse demək istədi, amma küçənin o üzündən onu səsləyən dostlarını görüb, sözümlü deyirdi:

- Hə... Uşaqlar gəldi. Gedirik Şixova krivetka çıxarmağa, meylin çəkir, sən də gəlginən. Ürəkdan deyirəm, Yarbala canı! Krivetka bəhanədi, kalan yemək-çimək götürürük, özü də birincini denizin sağlığına vururuq. Alayı cürə ola da bilmez, səhər camaatın dolanışığı dərindən çıxır. Asetrini, sevruqaşı, qara kürümlü... Xaim yazır ki, Bakıda qara kürünün öbrək qaşığıyla qaşığılayıb yediyimizi danışanda burda hes inanmır, deyirlər Amerika prezidentinin bütün ömrü boyu yediyi qara kürünün toplusan, iki-üç qaşığıdan çox olmaz... Oralarda qızı qiymətindədi. Həri... Hə, nə deyirsən, gedirsən bizlənin krivetka çıxarmağa?

Dəvətə görə Yarbalya təşəkkür etdim, dedim rayona qayıdıb hazırlaşmalıyam, əsgərliyə gedəcəm.

- Əsgərliyə? - soruşdu.

- Hə. Əlbət, sən əsgərlik çəkmiş olarsan? - maraqlandım.

O, gözlerini qıyıb qımışdı. Dama-dama köynəyinin qolunu yuxarı çəkib, döymə şəkl göstərdi - xəncərə sarılmış ilan təsviriydi.

Mən rəssam fırçasından çıxmış bir tablo qarşınsındaymış kimi, maraqla baxır, «əssər» ideya və məzmununu anlamamağa çalışırdım. Oğlan köynəyinin qolunu hələ də yuxarıda tutmuşdu, deyəsən, belə maraqlı göstərməyimin xoşuna gəlmişdi. Məndə xasiyyətdi, hər gördüyümdən bir mənə çıxarmağa həvesliyəm. Odur ki, soruşacağqlarım var.

- Xəncərə sarılan gürzədi? - maraqlandım.

Sualım Yarbala ni çəkmədi. Narazı halda çiyinlərini çəkib cavab verdi:

- Qədəş, gürzədi, ya kobradı, nə fərqi var? Sən bunun mənasına fikir vəriginən - ikisi də smertdi, ölümüdü. Xəncər doğrayır, ilansa zəhəriylə öldürür...

Sualım çox olsa da, oğlanı yolundan ləməyəm deyə, daha heç nə soruşmadım.

O, tələssə də, bayaqkı söhbətə qayıtdı, deyəsən, ürəyini tam boşaltmamış gəlmək fikri yox idi.

- Qədəş, - dedi, - yadında saxlaginən, Sovetski cayılları əsgərlik yox, tırma çəkirlər, - qürurla əlini sinəsinə vurdu. - O da bir məktəbdə - həyat məktəbi!.. Ora düşəndə də namus üstə düşsən, yoxsalm... Nə isə, uzun söhbətdi... Mən getdim. Salamət qalginən! Nəməs demis, auf viderzehen! - küçənin o üzünə sarı boylandı. Sönmüş papirosun kötüyünü yere atdı, ayağıyla əzdli.

«Buna bax, bayaqdan mənim başıma aqıl qoydum, amma özü papiros kötüyünü yere atır» - üreymində oğlanı qınadı. Onu səsləyib iradəmi bildirmək istədim. Yarbala üreymədən keçəni duyubmuş kimi, ayaq saxladı, qayıdıb kötüyü qaldırdı, tulladı zib qutusuna. Üzündən razı halda üzümə baxdı, əlbət, gözleyirdi ki, mən də el çalib onu alqışlayacam. Mənsə ele fikirdən uzaq idim, mən adam alqışlanası nə iş tutmuşdu ki?... Açıqı, belə tez getməyinə heyfilsilanırdım, maraqlı oğlan idi, ele bil onu çoxdan tanıyırdım, belkə də nə vaxtsa, haradasa rastlaşmışdıq.

Yolu o taya piyada keçidindən yox, kəsəsinə addadı, Əl elelyib mənə səslədi:

- Qədəş! Bağışlaginən, bir işdi olub! «Zolotoe pero» söhbətini deyirəm!.. Əsgərlikdən mənə məktub yazarsan - Sentralnaya poçta, dovostrebovanıya!

Filarmoniyanın yəniyə üzəşağı -Azneft meydanına üz tutdum. Sol ələ dəyirə divarları boyu eyzən yaşılıq idi, bura el arasında Qobumat baği qayılır. Həmişə olduğu kimi yere qələbəllikli, adamlar kom-kom dururlar, dörd gözle ora-bura baxırlar. Bağın yuxarısında toplaşanlar mənisiardi, toy tutmağa yığırlar. Əz aralarında qarjona danışırlar: qıza «civi», pula «karva» deyirlər. Bağın tanınmış xənəndələr, ifaçılar da gəlirlər. Tələbə vaxtı o məşhurları həyatda görməkdən ötrü hərdən yolunu buradan salırdım.

Bir az aşağıda digərələrinin komlaşdığı yere işə ev bazarı deyirdilər. Mənsərdən fərqli, ev satanların, kirayə verənlərin öz dilləri yoxdur, hətta adama ele gəlir müştəri axtaran bu insanları laldılar. Çənəyə çüz vermək istəməyənlərin boğazlarında asılmış karton lövhədə mənzilən sahəsi, qiyməti yazılır, odur ki, artıq soruş-suala gerek qalmır. Millilər hərdən comalıq dağıtmaq istəyirmiş kimi, hay-küy qaldırsalar da, buna çox da məhəl qoyan olmur, yəni yer haqqını almisınız, biza neyleyib bilersiniz? Əslində, bu yaşıl məkanda oynanılan yalan-gerçək oyunlar açıq havada qurulmuş teatr xatırladı və hər kəs də öz rolunu yaxşı bilirdi.

Qənbər döşənmış küçədə məşin şinləri özge çür səs çıxarıb, asfaltla çatanda ahəngi dəyişirdi.

Dəniz lap yaxındı. O səmtdən əsən xəff meh sərin nəfəsiylə üzümü öpürdü. Mehni gətirdiyi bir də nəft iyi idi. Bu iyi təbim götürürm. «Bulvar» deyilən sahil başına evvəllər də çox can atmamışam. Suyun üzü nazik neft qatıyla örtülür olur, şəhər kanalizasiyasının buradaca dənizə axıdılması da bir çəbəhətdi, heç bir ölçüyə sığmır. Deyilənə görə, vaxtıyla Millilər başında çimerlik olub, sakinlər burada dənizə girib, günün altında qaralıblar. Doğrusu, buna adamın inanması gəlmir.

Dayanacaqda durub, keçib keçən trolleybusları nəzərlərimlə yola salırdım. Bir cüt dəmir qolun ucluğu elektrik xətlərinə sürtünərək fışıltıya bənzər səmir yaradırdı. Divin canı şüşədə olan kimi, bu nəqliyyatın da canı elektrikdədi. Ağzımı əngəldib ele maraqla baxırdım, guya trolleybus gərməmişdim. Əslində, hər şey marağımı çəkirdi, iki il önce tələbəlik illəriylə birlikdə bitmiş şəhər həyatım geridə qalmışdı və indi gördüyüm ele bil o şəhər deyildi və mən özge şəklidə gördüyüm şəhərdə özümlü özge, qərib hissə eliyirdim.

Tələsən yerim yox idi, hara tələsəcəkdim? Qatar gəcə yolu düşürdü. Vaxtım boğazacanı idi, gəzib dolamağ, şəhərin ayağında vurunub, başından çıxmaq istəyirdim. Sanki paytaxtdan ayrı düşdüyüm itkice il yox, iki əsr idi. Məni süxan qəriblik məhnetindən qurtarmağa çalışır, bir vaxtlar küçə və xiyabanlarında izim qalmış şəhərin yadına-yaddaşına qayıtmaq istəyirdim. Deyəsən, hissilərini mənə ele verirdi, bunə məni dayanacaqda adamları bəxşindən oxuyurdum.

- Eloğlu!

Səs mənə məhrəm gəldi. Sağa-sola boylanırdım:

- Aye, hara baxarsan?

Səsin səntini tutub, döndüm. Sükan arxasındakı Mahalı tanıdım. Bizim rayondan şəhərdə trolleybus parkında işləyən tək sürücü o idi.

Əlliylə işarə elədi ki, trolleybusa minim. Mənim.

- Şəhərə xoş gəlmisiniz - əlimi sıxdı. Diqqətli səmişinlərdəydi, güzgüdə arxa baxıdan düşən olub-olmadığına baxırdı.

Mahal mənim dəyirəm yaxın dostuydu, orta məktəbdə bir sınıfa oxumşudular. Söhbətçil, zərəcəfil adam idi. Rayona yolu düşəndə tay-taşlan onun başına toplaşır, maraqlı-macəralı söhbətlərini dinləməkdən doymurdular. Elə əhvalatlar danışır, elə söhbətlər eləyirdi, gəl görəsən və belə çıxırdı ki, şəhərdə məzəli-macəralı hadisələrin hamısı onun trolleybusunda baş verir. İş-güc dalınca şəhərə gələnlərdən Mahalın trolleybusunda gəzməyən rayonlumuş tek-tek olardı. Deyirdilər bütün səmişinlər Mahalı, Mahal da bütün səmişinləri taxırdı. Şəyax vaxtı bu söhbəti eşidəndə ələ bildirdim o yekəlikdə paytaxtın təkbirə trolleybusu var, onu da ələgümüz sürür, sakinləri ora-bura təkbəşinə aparır.

Bizim rayondan şəhərdə böyük vəzifələrdə işləyənlər də çox idi, hətta nazir də vardı, amma hamıdan çox Mahalın sözü-söhbəti düşürdü, çünki yekə vəzifələrdən, nazirdən fərqli ona hamının əli çatırdı və bu istiqanlı, məhraban adamın trolleybusunda gəzməyən özü bir dünya ləzzət idi. Xoşbəxtlikdən marsrut demiryol vəğzalından düş qabağından keçirdi və qatardan düşən birinci Mahalı tapırdı. Onu trolleybusu çoxlarından ötrü həm də gözləmə salonuydu, qatar yolu düşənəçən vaxtların burada öldürür, yol ölçürdü. Mahal ayrı oğlan idi, üreyəyici, qəbisaf. Dayım onun haqqında deyirdi ki, sürdüyü trolleybus xətədən çıxıb bəzilər, yoxsa o, rastlaşdığı yerliləri bir-bir getdikləri mənzilə çatdırardı.

Trolleybus zavoddan yeni çıxana oxşayırdı, qəzetçiydi. Bunu salondan gələn boya lilyəndə də bilmək olurdur. Oturacaqların meşin üzlüyü glənər rəngindəydi.

- Hara belə? - Mahal trolleybusu yerindən tərpətib soruşdu. Sualı mənə ünvanlaşa da, gözü yoldaydı.

- Əsgerliyə gedirəm! - dedim.

- Əsgerliyə? - o, təəccüblə çiyinlərini dartdı. Deyəsən, eoloğumu təəccübləndirən mənim arın-axayın danışığım idi.

- Hə, - cavab verdim. - Ahi təhsilçiləri bir iş xidmətə eləyir. Bir iş nədi ki? Papağın fırtıncında, vaxt gəlib keçəcək.

O, qızıl dişlərin göstərib qımışdı. Qımışmağında bir mənə görmədim, mən nə demişdim ki?..

- Trolleybus ostanovkasında niyə dayanmışdın? - soruşdu. - Əsgerliyə trolleybus getmir ha, poyuz, samolyot gedir. Mən dünyanın o başında - Naxodkada (red. - Uzaq Şərqdə Rusiyanın liman şəhəri) xidmət ələmişəm, yalan olmasın, bir həftə qatarı, nə qədər də paroxolda iş getdik.

Hərbi komissarlığa olduğumu, əsgerliyə könüllü getmək üçün ərim yazdığımı deyəndə Mahal mənalı-mənali başını buladı, dedi əsgerlik çəmək lazımdı, amma bil ki, ordu kurort, sanatoriya deyil, onun nə demək olduğunu əyninə forma geyəndən sonra biləcəksən.

On sırada oturmş səmişinlər, deyəsən, bizim söhbətimizi eşidirdilər, bir qadın yanındakı gülləvəsişi oğlana nəsə deyib, məni göstərdi, yeni gözüne su ver, belə oğullar var. Oğlan mənə heyretlə baxdı, sanki nəsə böyük bir igidlik, qəhrəmanlıq göstərmişdim. Mənsə belə fikirdən uzaq idim, hərəketlərimdə heç bir qəhrəmanlıq görmürdü. Doğrudur, qəhrəmanlıq olmasa da, amma qeyri-adiyəli vardı. Oç rayonumuzu götürürəm, hərbi xidmətə könüllü gədənler olmuşdu, onlardan biri də şəkliçəken Qasımın oğlu Mikayil idi. Anası rus idi, Saratovda yaşayırdı. Atası arvadından ayrılanda Mikayılı da götürüb qaçırmışdı rayona. Bu göy-göz, sarışın oğlan

əsgərliyini çəkəndən sonra hərbi məktəbdə oxumuşdu. Rayona məzunliyyətlə gələndə leytenant rütibəsindəydi. Elə o gələn oldu, sonralar yolunu daha bu tərəflərə salmadı, Rüşiyada, anasının yanında yaşadı.

Konduktorun səsi gəldi. Sənşin qadın o baş-bu başa gəzə-gəzə çiyindən asdığı meşin çantadakı demir pulları cingildədir, səmişinləri bilet almağa səsləyirdi:

- Berite biletlə!.. Bilet alın! - səsinde amirənəlik vardı, yeni burda mənəm, Bağdadda kor Xəlifə.

İnsafən, səmişinlər də konduktorun sözündən çıxmırdılar, hər kəs yaxşı bilirdi ki, bilet almağa borcludur.

Mən əlimi cibimə aparanda Mahal başını bulamaqla bildirdi ki, lazım deyil.

- Gedib rayonda danışarsan ki, Mahalın trolleybusunda bilet aldım, biabır olaram. Dayınla dostam, kişidən ayıbdı. Dörd qəpik nə puldu ki? Onnan nə sən kasıb olacaqsan, nə də hökumət varlanacaq.

Bilmirəm Mahal haqlıydı, ya yox, amma özümə yer tapmır, ələ bildirdim ki, səmişinlərin hamısının diqqət məndədi. Məni xəcalet tərbi basmışdı. Şəhərə ilk gelişimi xatırladım. On üç-on dörd yaşım oldu. Hələ qatarda yol gələndə fikrimdə buydu ki, qatan kimi birinci tramvaya minərəm. Cürmizi rəngli tramvay mənim uşaq dünyamın, xeyallarımın təkerlər üstündəki sirlə-şəhəri nəqliyyatıydı və ələ bildirdim məni möcüzələrlə dolu nağıllar ələminə götürəcəkdı. Xoşbəxtlikdən demiryol vəğzalıının qabağından da tramvay keçirdi. Təkerlərin polad rəlslər üstündə çıxardığı yeknəsəç qaçılıtlı qulaqlarında özge çür səslərin, ritmik bir melodiyanı andırırdı. Arxa qapının ağızında oturmş qadın konduktor hər dayanacaqda boğza göz verib səmişinləri bilet almağa səsləyirdi mən hər dəfə bilet alırdım. Növbəti dayanacaqda əlimi yene cibimə aparanda yaşlı bir kişi məni saxladı. Soruşdu ki, birinci dəfədi tramvaya minirsən? Dedim hə. Gülməyib dedi, oğul, tramvaya yalnız bir kərəm - minəndə bilet götürürlər...

Mahal sükan arxasında çox sərbət idi. Zərərət iş deyil, gər neçə illərdi şəhərdə yol ölçür, özü də eyni yolu. «Görəsən, bu yeknəsəçlikdən bezmir?» - düşündüm. O, qolları geniş açıb stəkandan ikiliyi yapmışdı. Qəribədi, trolleybusun sükanı avtobusununkundan xeyli böyük imiş, indiyəçən buna fikir verməmişdim. Belə baxanda, rahat nəqliyyatı, səssiz-ünsüz. Amma onun da öz azar vardı, yol qovşağında bir də görürdü demir qollar xətədən ayrıldı. Dılxorçuluq yaranırdı, ilah da tələsən səmişinləri kif pozulurdu. Elə sürücünün özü də bezir, donquldana-donquldana əlinə rezin əlcək geyib düşür, demir qolları xətə toxundurur, qaçyid keçirdi sükan arxasına.

Trolleybus Behramqorun heykəllini, köhnə «İnturist» mərkəzinəsinə ötürüb düz yola çıxdı, sürətini artırdı. Bu nəqliyyat hərəketə gətirən elektrik mühərriklinə asta, ahəngdar səsinədən savayı heç nə eşidilmirdi, danışan da yox idi, ələ bil səmişinlər dillərini umduşdular. Alagöz konduktorun da səsi gəlmirdi, sanki dayanacaqda düşüb gətmis, nəqliyyat başsız qoymuşdu. Demir pulların cingiltisi də eşidilmirdi, ələ bil təkerlər üstündəki bu üzunsöz salonda kommunizim qurulmuşdu, gedib müftə-müftələmiş id və hamı da eyni sərte baxır, eyni mənzilə gedirdi. Düşüncələr də eyniləmişdi, hamı birlikdə, xorla danışır, susursa, hamı birlikdə susurdu. Orta məktəbdə də, İnstitutda da bəyimizlə yeritmişdilər ki, o cəmiyyətlə eyniliklər təməli üzəndə qurılacaq: hamı eyni cür düşüncəçək, eyni şəraltədə, eyni səviyyədə yaşayacaq. Bu qarışıq, müccərənd fikirlərdən adam az qalır başını itlirsin, bilirm deyilənlərə, yazılanlara inansın, ya yox. Birdən-birə mənə ələ gəlir ki, Mahalın trolleybusu da bizi o xoşbəç gələcəkə aparır və sürücü mikrofonla

elan edir ki, növbəti dayanacaq Kommunizmdir. Başqalarını bilmirəm, mənəm o dayanacaqda düşmək fikrim yoxdur, çünki elə cəmiyyət yalnız nağıllarda ola bilər və mən nağıllara heç vaxt inanmamışam. İnstitutda əlmi kommunizmdən müəhazirə söyləyənləri də elə nağıllar sanmışam. Şüur olan yerdə hansı bərabərlikdən söhbət gedə bilər? Bu fikrin üstündə az qalmışdı mənə al məktəbdən qovunsalar, canımı güc-bəlayla qurtara bildim. Belə baxanda, xırda məsələ deyildi, mənim mülahizəm orta əsrlərə yaşamış ingilis filosofu Tomas Morun, ondan bəri gələndə utopik sosialistlərin, Marksın, Leninin sosializm haqqındakı fəlsəfi ideyalarını alt-üst eləyirdi. Bəlkə də pədaqağlın, professorların aralarında mənəm kimi düşüncələr vardı, sadəcə, səslərini çıxarmırdılar. Professor Nəsib Nəsilirinin «gəlin bu tələbəyə son şans verək» söyliyi, mənə müdafiə etməsi nə demək idi? Nəsib müəllim mənimlə təklifdə söhbət elədi, soruşdu ki, bu fikir sənə hardandı, havaxtdan yaranıb? Mən də olamı danışdım, heç nəyi gizləmədim. Dedim otağ vaxtı Məmməd bəy kehrizinin yuxarısındakı çəmənləkdə mal-qaranın otamağına baxmaqdan doymurdum. Görürəm ki, heyvanlar başlarını sallayıb otlayır, biri-birlərini buynuzlur, hər biri doyanacaq yeyir, doyanandan sonra isə yatıb-gəvşək vururlar. Gözümün qabağına insanlar gətirdim, gördüm adamlar dünya boyda ərzaq anbarında nə pestaha töretmir, nə hoqqaqlardan qıxırlar? Hamı partlayacaq tıxır, qəmləri doyar, gözləri doymur. Bolluğun içində üzsələr də, hər kəs digərinin əlindəkini qamarlayıb almaq istəyir, o bunu buynuzlu, bu onu, ara qarşır, məzəh itir. O vaxtdan mənə belə fikir yaranıb... Mənim xsoastikadan uzaq fəlsəfi fikirlərimdən professorun ağı nə kəsdi, nə kəsmedi, onu bilmədim. Bildiyim buydu ki, Nəsib müəllim açıq-aşkar məni digər tələbələrəndən seçirdi, əlbət, ona görə ki, bizim həyata baxışlarımızda nəşə bir yaxınlıq vardı. Buna əmin olmaq istəyirmiş kimi, professor hərdən mənə sözarası sınağa da çəkirdi. Bir dəfə dənə münasibətini öyrənmək istəyəndə, əlbət, gözləyirdi ki, onun sualına Mirzə Fətəli Axundovun «Mən bütün dinləri puç və əfsanə sayıram» fikriylə cavab verəcəm. Amma bundan vəz keçdim, ona görə yox ki, böyük müfəkkirin sözlərini qərblilyə saldırm, ona görə ki, bu fikir çox yaygın idi, hər kəs bilirdi. «Din şüurun məhsuludur», - dedim. Dalınca da Həminqeyin kəlamını xatırladım - düşüncən bütün insanlar atəstirdilər...

Sol əldə tərsənə yerləşirdi, irili-xırdalı gəmilər, zürafələri xatırladan qaldırıcı kranlar gözə deyirdi. Demir-dümür zəndənlits gəlirdi, tərsənə ab-havası belə olur. Qərribə buydu ki, gəmi temiri zavodlu şəhər mərkəzinə lap yaxın idi, əlbət, nə vaxtsa buralar ucaq sayılırmış.

Dayanacaqda yaxınlaşanda Mahal mikrofonu dödağılarına tutdu.

- Bayıl bazarı!.. Bəllövskiy rnook! - deyib, iki dilde elan elədi.

Düşmək istəyənlər qayıpa xan sıxlıqları. Cəmi iki-üç nəfər idi. Bir vaxtlar bu dayanacaqda düşüb-minən çox olurdu, indi suyu sovlumuş dəyirmanı xatırladırdı. Əvvəlki şüəşli bazar böyük deyildi, amma səhərdən axşamacan qazan teki qaynayır, şıdırığı alver gedirdi. Bu kiçik məkənda bəlkə də quş sıldü tapmaq olardı. Hərbi dəniz donanması yaxında yerləşdiyindən, bazara denizçilər də çox gəlirdi. Bayramlar ərafəsi isə paqonlu alıcılar o qədər artırdı, bazar kreysər gəmisini xatırladırdı, birce topu, torpedası kəm idi və sanki kapitanın əmrilyə lövbərini qaldırır Xəzerin fırtınalı qoynuna qayıdacaqdı.

Başqa yerləri bilmirəm, bu şüəşli məkənnın öz ab-havası, sözü-söhbəti vardı və səhərlər iş piştaxta arxasındakı satıcıların dilindən eşidilən belə kəlamlarla başlayırdı: «Bazarım bazar, qadam sənə, mərdiməzar». Bu

sözlər xorla oxunan himn kimi səslənirdi və «himndəki» o mərdiməzərin miltis sahe müəvəkkili, sənipədstansiya, yanğın təhlükəsizliyi müfəttişləri olduğu heç kimə sirr deyildi.

Sakit davranışları, şük geyimləri ilə diqqət çəkən sarışın, fındıqburun rus matrosalar, zabitlər burada özlerini asudə hiss etsələr də, ancaq artıq hərəketə yul vermirdilər. Rən alanlar satıcıların məsləhətinə əsl hərbi intizamıyla qolaq asır, öyrəndirirdi ki, bu cənnət bəhərinə alma teki gəmirək yox, dənəyliyi gəlisinə yemək gərəkdir. Hərdən isə bazarda bir nəfər də denizçi gözə deyirdi, gözə dəyən onların həyat yoldaşları, həddi-buluğa çatmış qızları olurdu və bunun səbəbini qaraqaş-qaraqöz satıcılara izah ələməyə gərək qalrırdı, bildirirdi ki, donanmada hərbi təlimlər başlayıb, denizçilər denizdədirlər. Bazar alverçilərinin təlimləre bir qaşsacaqları olmasa da, bu meqamı səbirsizliklə gözləyirdilər. Elə günlərdə bazaran ab-havası da dəyişirdi, satıcıların kefi durulur, ürəkləri yuxalırdı. Köhnə bazarın təzə nırx qoyur, dilymətdə güzəştə gedirdilər. Dodağı boyalı qızlar-qadınlar piştaxta arxasındakıların yağırdığı kompilyentlərdən istidə qar ərilyən kimi ərilyir, eşitdiklərindən dünyanın həzzini alırdılar.

**Krasovitsa yujnaya,
Sroynovna, nefnaya..**

O başdan özgə sədə gəlir, səs səsə, avaz-avaza qarışırdı:

**Dni vaşi, denqi naşi,
Podxodi narod, svoy oqorod!
Polovina saxar, polovina myod!..**

Özlerine tumar vermış ənlili-kişanlı denizçi arvadları-qızları bazara teatra gedirmiş kimi, geyinib-bəzənib gəlirdilər. Əsində, bu şüəşli məkənnın özündə bir teatr idi və alıcılı-satıcılı hər kəs də bu teatrın artisti, aktyoruymdu. Düşüb qəzəp, pomidor, göy-göyərtili satənları axşamlar tanımaq olmurdu, eyin-başlarını sahmana salıb, daraqlanıb-ətirlənib parkda rus qızlarıyla qolaq gəzirdilər.

Bazarda Dəyanət adlı dostum vardı, alma satırdı. Qubalyı, almanın vətənlindən. Onunla aliş-veriş edəndə tanış olmuşdum. Məndən üç-dörd bayram böyük olsa da, sözümlüz-söhbətimiz tuturdu. Məne alma çəkəndə əliqılcıq əliyib üç-dörd dənə də pay qoyur, «onaq ol» deyirdi. Bu təklifi hər kəsə ələmirdi, özünə yaxın bildiyi müştərilərə söyliyirdi. Satıcının hərəmat-izzət xatirına söyliyirdi sözlərə əməl ələməsə də, bazarda mənə seçib saymağı üreyiməndə idi. Baxırdım ki, Dəyanət davranışıyla, sözü-söhbətiylə bazar adamlarının heç birinə benzəmir, digərləri kimi çənəyə güc verib, müştəri səsləmir. Əsiline qanəndə, istəsəydi, deməyə söz tapardı. Məşhur mahınlıdakı kimi «Qubanın aq alması, yeməyə var alması...», - deyib oxusaydı, yetərdi. Dostumun kefinin qağ vaxtına düşəndə deyirdi gedax yeməx-çiməxa. Bazaran ayagında paıldan düzəldilmiş soraba çəlləkləri masanı əvəz eləyirdi, üstünə qəzət sərilib, əməlli-başlı süfrə açırdı. Dəyanət deyirdi lezgi sorabasının xoxusu düləndə adam araq içmək istəyir. İçən vaxtlarımız da olurdu. Araqdan gəlməyir, ordan-burdan, olub-olmuşlardan söhbət eləyirdik. Daha doğrusu, Dəyanət danışır, mən qulaq asırdım. «Bazar deyərdi, burda baş verənləri, görtüb-əşitdiklərini qələmə əlan yaxşı yazıçı olar», - ağıldan ötürürdü. Əsində, yazıçılıq uşaq arzum idi və mənə filologiya fakültəsinə gətirən də bu arzu oldu. Ruson qəzetində cızma-

qaraların çıxmışdı. İnstituta girdəndən, «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində «İlk səhər» adlı hekayəm dərc olunduğundan sonra özümə inamım artmışdı ki, mən artıq yazıçıyam. Amma Deyanət bin səhəbindən sonra yanlış qənəətə gəldiyimi başa düşdüm. Dostum nəqli əylədi ki, bazara bir sair gəlirdi, yoğun səsi vardı, ağacın briallın sürtüb geriye darayardı. Bir kilo pomidor sorabasıyla bir araq vururdu. Deyirdi mənə şair ələyən araqdı, bir də bu bazar. Hamı buranı əlxərənə bilir, amma söz adamı bu mekanı qaynar qazan, əsil həyat məktəbi kimi görür, yaxşısıyan-pisliyəni, şiriniyən-acısıyan... Bu sözlərdən sonra mənim baxışım dəyişdi və inanmağa başladım ki, heç bir ali məktəb yazıcı buraxmır, yazıçını Heyat deyilən universitet yetişdirir. Böyük rus yazıçısı Maksim Gorki də ehtə deyilən o universitetdən keçib. İmkan tapdıqca, yolumu bu məkandan, şair demiş, qaynar qazandan salmağa çalışır, bu qazanda qaynamaq istəyirdim. Məne ele gəlirdi hər gelişimə bazara adı bir alıcı kimi girir, oradan yazıcı kimi çıxıram. Bu şüşə məkanda baş verənlərə başqa gözle baxır, başqağaların qəmədiyini görə bilirdim. İnanırdım ki, buraya hər gelişim məni yazıçılığa bir köynək də yaxınlaşdırir. Gözüaçıq olmağa çalışırdım. Həyata açıq gözle baxmaq adama çox şey verimmiş, istəyəndə görüşdüyünə özge don geydirir, ağ-qara mənzərələri rəngli görür, həta insanları üşeyitni bele oxuya bilirsən. Şüşəli bazar mənim universitetim idi. Görüb-üşeydiklərimi tələmə-tələsik yaddaş dəftərçəmə köçürürdüm ki, huşumdan çıxmasın. Qeydlərdən dəftərçə şişmişdi, amma hələ ki, onları hekayəyə, yekə çıxmasın, əsərə çevirməyə özümde hünər tapmırdım.

Bir dəfə bazara gedəndə yolumu tündəki ərzaq mağazasından saldım ki, araq alım. Satıcı Ələsgər məni tanıyırdı. Marağını gizlətmədi, soruşdu, student, son vaxtlar içkiyə dadanmısın, xeyir ola? Dedim xeyirdi, yazıcı olmaq istəyirəm. O, çiyinlərini dartıb əvvəl mənə, sonra da divarın dibində mürğüləyən, kir-pas içindəki sərxoş kişiləri süzdü, yeni o üzden Baytın küçələrində gör nə qəder tolstoylar, dostoyevskilər, turgenovlər yatır. Sərxoşlardan birinin qalın, çal saçaqlı doğrudan da zahirən onu qraf Tolstoya bənzərdirdi. Yarınyuqulı gözleri uzaqlara dikilmişdi, şəhər demiryolu vağzalı da baxdığı səmtəydi. Görəsən, xeyalindən nələr keçirdi? Üzündəki mülayim, meyxos ifadədən görünürdü ki, xələfindən fərqli, bu «Tolstoy» öz sevimli qəhrəmanı Anna Kareninani qatın altına atmazdı... Tüfeyllərin üst-başından sirkə lvi gəlirdi, sanki onları turşumuş çaxır çəliyinə salıb çaxırmişdilər. Ələsgər dedi bu səfillərni bele olduqlarına baxma, savadlıdılar. Biri vardı - Semyonç, kəlləydi. İki kletka «Ağdam» çaxırına akademiyağa işləyən bir nəfərə dissertasiya yazmışdı. Sonradan o bədbəxt Semyonç çaxırdan gillelib, özünü altıncı mədədəki 43 nömrəli neft vişkasından asmışdı. Sən dəmə, həmin neft quyunusu çar Nikolayın zamanında atası qazımış. Cibindən çıxan kağızda yazmışdı: «Net spravedlivosti v etom belom svete. Dobrovolno uxozju v inoy mir». (Red. - Bu işliq dünyada ədalət yoxdur. O dünyaya könüllü gedirəm). Qulağım Ələsgərdə olsa da, nəzerim dolayıb, ağaşıda görünən, neft buruqlarıyla dolu mədanlərə san uzaqlaşdı, özünü görüb tanımadığım Semyonçın taleyinə acıdım...

O gün bazara fikrili gəlmiş. Mənim bu halım dostum Deyanətın gözündən yayınmadı. Səbəbini soruşanda Ələsgərin dükəninin arxasında gördüyüm bomjlardan danışdım. Dedim saçaqlı biri eynən Lev Tolstoya oxşayırdı, o qəder oxşayırdı, hətta məne ele gəldi «Dirilmə»ni yazan özü dirilib... Gözləyirdim ki, söylədiklərim Deyanətın marağını çəkəcək, deyəcək gedək onu mənə göstər. Amma yox, baxdım dostum bele fikirdən uzaqdı.

- Nolar? Adam adama bənzəyər də, burda nə böyük iş var? - etinasızcasına əli yələdi.

Onu qnamadım, mənim kimi filologiyada oxumurdu ki, dursun hər görüşdüyünə nəse bir mənə versin, hər eşitdiyini dərd ələyib üreyinə salsın. Dedi bir yol bazara lopağı, qaraqabaq müştəri gəldi. O adamı görəndə alıcılı-satıcılı hamı donub yerləndi qaldı. Ele bildik Stalinidi, xortlayıb. Yaşlı bir rus arvadı havalanmışdı dəle bil, söyüdü, qarğadığı kişini. «Çobti t zdo! Krovopies, palaç!» - deyib çışırdı. Üreyi gətirdi, üzünə su vurub birtəhər ayıldılar. Sən dəmə, o yazığın cavanca əri 49-cu ildə havayından Stalin repressiyasının güdüzinə gədimmiş. Kişini bir daha bazarda görün əlmədi. Belkə də o binəvani çöldə-bayrda daşlayıran da olub. Belə baxanda, günah özündədi, ay qarğad, görürsən Stalinə oxşuyursan, get biğini qırxırdı də...

Deyanət yarıqaranlıq küncdəki çəliyin üstünə qəzet sərdi, özü demiş, Allah verəndən düzdü süfrəyə. Mən də qoltuq cibimdən Ələsgər verən araq şüşəsini çıxardım. Bismilləh ələmək istəyirdik ki, orta yaşlı, ucabuloyu bir rus yaxınlaşdı. «Rebyata, moçu li priçalivatsiya k vaşemu priçalu? Kak qovoryat, boq lyubit troitsnu», dedi. Müli geyimdə olsa da, danışığından bildim ki, moryakdı, çünki onlar bele danışılır. Cibindən bir araq, kolbasa, donuz piyi çıxardı. Şən, kefil ol adama oxşayırdı. Dedi bu çəlləklərin üstündə yeyib-icməyi flaqman gəmisinin kambuzundakı (red. - Bəni mətbəxi) təamlara dəyişməz. Çappa stəkani doldurub, birməfəse başına çəkdi. Biz də rusdan gər qalmaq istəməyib, eynən onun kimi içdik. Masa dostumuzun burnu qıpqırmızı qızardı, yanaqları alandı. Sonra pasdən qüşsəli bir nəğmə söylədi, özü də kövrəldi, bizi də kövrəldi. Gözlərim doldu. Deyanət də doluxsanmışdu, mənə işarə elədi ki, bu rus dərdli adama oxşayı... Ne öz adını dedi, ne də bizim admızla maraqlandı. Bir onu söylədi ki, sibirli balasıdı, anası onu qırx dərəcə morozda meşədə yol gəndəntə arabasından dünyaya gətirib. İkinci stəkani boşaldıb üstündən bir çığa duzlu xiyar gəvələdi, xudahaflizləşib çıxışa sarı gətirdi. İki dəniçli polkovnik sibirli balasını görüb, onun qarşısında mıx kimi dayandırlar, əllərini gicgahlarına aparıb hərbi təzim ələdlər. O isə hərbiçiləri vəcizəsinə süzüb uzaqlaşdı. Üzbəzədəki piştaxtanın dalında dayanmış balqışatan biza sarı baxdı, qızıl dişlərini göstərib qışmışdı. Dedi: «Qədəş, sizinyən araq vurani tanımadırdı? kospyski flitoylinyanı kontr-admiraladı. Hərdən mənən nişə balıq, qara kürü alır, ayri başında maaş alanda gətirib borcunu verir. Belələrinin rütbəsinə, paqonlarına baxmayın, evdə arvadın yanında ryadovoy matrosdular. Maaş alanda qəpiyinəcəntə gətirib qoyurlar arvadınların ovçuna».

Həyretə gəlmişdim. Məni təəccübləndirən yalnız yu hüksək çinli rusun şoraba çəliyinin yanında araq gillətməyi deyildi, həm də başqa bir məsələydi. Qədim yunan ədəbiyyatı dərslərində öyrənmişdik - əsətlərdə deyilirdi ki, hər sahenin öz Allah-İllah olub. Poseydon da deniz illahıymış, yeni dəryada balıqardan tutmuş dəffinləri, balinalara, su perillərənən bütün canlılar, məmellilər-məməsizlər hamısı ona tabeymiş. Qeyzləndə tufan qoparı, sular talatümə gətirir, hətta gəmiləri suya qərq etməkdən də qalmırmış. Belə baxanda, indiki kontr-admiral da ele deniz illahıdı, amma di qəl ki, balqışatanların əlinə baxır, balıqı, qara kürünü bazardan nişə alır... Tələbə yoldaşlarıma danışacam ki, kontr-admiral da qırxmışım, deyəcəklər başımı piyləyirsən, nağıl söyləyirsən. Doğrusu, heç özümündə inanmışım gəlirdi. Ne bilim, belkə də balqışatan məsələni bir az şışirdirdi. Bir də her şey ola bilər, bazar gözənlilməz hadisələrlə dolur...

İçki Deyanəti tutmuşdu. Üreyini mənə açdı, dedi sən qardaş bilib danışırım. Danışdı. Öyrəndim ki, dostumun kənddə Püste-Badam adlı bir qıza quşu qonub, şəhərə də ele onun dərdindən gəlib. Gəlib ki, bazarda çaq-çuq ələyib puidan-paradan yığırsın, qayıdıb toy ələsin. Dedi xeyir işin qır-qızını alıb, sabah kəndə gedir. Fikrini sayıd tu yubatmamın, üzümü də gələnləşmə gününə salınsın. Məni həyretə gətirən dostumun el adətlərində inqilab ələmək fikriydi. Dedi qızgördü, kiçik elçilik, böyük elçilik, nişan, xınayaxdı kimi adətləri köhnəliyin qalığı sayır, onların hamısını birləşdirib bir günə salacaq. Amma unudulmuş, çox qədim bir ənənəyə hökmən eməl ələyəcək - evliliyin qırxıncı günü təvəzül paltarını çıxarıb bir fəçirə, ələcsizə bağışlayacaq. İnanırdı ki, cavabın ondan nümunə götürüb, yaddan qırxmı o dedə-baba adətinə qayıdacaqlar.

Dostumun xeyir iş xəbəri kəfimi duruttu, təzəbəyi təbrik etdim, şəninə sağlığı da söyledim. «Misal var, deyirlər bir qız bir oğlanıdır. Hər kəsin bir qizməti var...» dedim. Deyanətin doluxsunduğunu gördü, tostuzmadım. Belə baxanda, ele karlı söz də söyləməmişdim. Bu çeynəmiş fikri mənə qədar belkə yüz min dəfə izhar ələmişdilər.

Dostum əlini nəmlənmiş gözərinə apardı, dedi student babasan, sənə qıymıram, yoxsa toya çağırırdım. Dərsilərindən qalma. Mənə hədiyyən o olar ki, «Admiralın domun» yanındakı poçtdan açıqlıq teleqram vurarsan, özü də dimdik-dimdüyə iki göyərçin şəkilli açıqca olsun. «Kənd yerində teleqram çox fikir verirlər, yəni bəyir şəhərdə dostları, hörməti var.

Sonuncu stəkani qaldıranda yarımqız qalmış dostumun gerisini gətirib, dostuma ailə səadəti arzuladım. Amma biləndə ki, o, daha şəhərə qayıtmayacaq, ovaqatım korlandı, dilxor oldum. Dedi ta bazar söhbəti qurtardı, kişi ailəsinin üstündə olmalıdır. Haqqına danışdırdı. Dostum alax-bulax adam deyildi, sözünün yiyəsi idi. Qəti, iradəli olduğu davranışından da belliydi və onun bu xasiyyətindən xoşam gəlirdi. Deyirdi insan hər işində qeydali olmalıdır, işini ələyənmiş tutmamalıdır. Maraqlı kəlamları çox idi və baxırdım ki, qocalanda ondan yaxşı el ağsaçaqlı çıxar. Doğrudur, xasiyyətimiz uyğun gəlsə də, fərqli cəhətlərimiz də yox deyildi. Məndə günü günə satmaq, laqeydlik kimi cəhətlərin olmasından özümün də zəhləm gedirdi. Binayi-qədimdən atalarnı səlyədiyi «bu günün işini sabaha qoyma» söz-söhbəti beyninə batırdı, bildirdim niyə? Dostum mənəki bu xasiyyəti görə, duysa da, bunu üzümə vururdu.

Şənbə günü yolumu Deyanətin dediyi «Admiralın domun» yanındakı poçtdan saldım. Təmtəraqılı sözlər yazıb doldurduğum dəftər vərəqini poçtdakı əsmər qıza verəndə o, mənə təəcüblə süzdü, dedi bu, teleqram yox, məktubdu. Teleqram qısa olar, həm də ucuz başa gələr. Qara gözlerini süzdürüb gülmüşdü.

- Dostunuz evlənir? - pıçılıyla soruşdu.
- He... Mahnıda oxuyurlar e: «Ay ana, ay ana, dostum evlənir, o gözəl, o gözəl bir çiçək dədir...»

- Xoşbəxt olsunlar! - qız səsinə qısb xeyir-dua verdi.
- Cəmi subaylardan görəsiz! - mən də ornac-ornac danışdım. Baxdım ki, qızın yanaqları allandı, əlbət, sözü özünə də götürmüşdü.

Xahiş etdim ki, teleqram dimdik-dimdüyə iki göyərçin şəkilli açıqçada göndərlisən, təzəbəyini arzusu beledir.

Bazarnı yanından keçəndə girdim ki, qəy-göyerti alım. Gözlerimə inanmadım, Deyanət pıxtaxtanın üstündə qolaqlanmış almalara silib parıldadırdı. Həyəcandan üreyim lökkəltdi. Dostum mənə ötürüb, nəsə mənəli-mənəli başını buladı.

Nə baş verdiyini bilməsəm də, söz soruşmağa ürek ələmirdim, kirmişcə durub, onun almasını necə sildiyinə baxırdım.

- Yaxşı deyiblər felek etibarsız, dünya fanidir, - dostum söyləndi, daha doğrusu, atalar misali çəkdi. Söhbəti niyə belə uzaqdan gətirdiyinin səbəbini bilməsəm də, səbrimi bəsid gözlədim. Amma o, sözünün gerisini gətirmədi, guya iki-üç kəlməlik timsalla bir dastanlıq nağıl danışdı, üreyini boğaltmışdı. Yaxşı ki, susmağı çox sürmədi, söhbəti özü açdı. Dedi evdə söz salanda eşitdiy cavabdan az qalib üreyi qopub ayağının altına düşsün, dünya-ələm başına fırlanıb. Atası deyib bir ay olar kəndə şəhərdən qoluzloru pəhləvan gəlməmiş. Zorxana vurdu, cavantılardan qurşaq tutub güləşdi, birçə-birçə hamının küreyini yera vurdu. Gırlı-hünərli adam idi. Püste-Badam da o pəhləvana qoşulub qaçdı...

Qulağım Deyanətdə olsa da, fikir mənə aparmıdı, üreyim şən-şən olmuşdu. Bildirdim dostuma ne deyim, necə təsəlli verim. Beynimə ha işlədib tutarı bil söz tapmağa çalışsam da, alınmırdı, ele bil baş-beynim əvvəlki deyildi, heydən-hərəkətdən düşmüşdü. Bu acizliyə görə özümün özündən zəhləm gətirdim. Mən danışmaqdan, Deyanət danışır, həm özü kövrəlir, həm də mənə kövrəlirdi. Onu da dedi ki, ilk oxu daha deyidiyindən, evlənmək planını başından çıxarıb. Mən dostuma belə fikirdən uzaqlaşdırmaq istəsəm də, baxırdım ki, dediklərim beyninə batır və mənə qulaq asmağı da yalnız nəzakət xətrinəndi.

Bazardan pərişan çıxdım, poçta qayıdib teleqramı geri götürmək istədim. Əsmər qız özündə güc tapıb, soruşanda ki niyə, mən pəhləvan əhvalatını qıscaca danışdım. Qız köksünü ötürüb heyifləndi, özünü görmədiyi Deyanətin halına yandı. Bir də ona heyifləndi ki, artıq gecdir, teleqramı molniya ilə göndəriblər, çoxdan ünvana çatıb...

O əhvalatdan sonra dostum deymişdi, fikrini görünürdü. Nədən söhbət ələyirdikse ələyək, axırını gətirib bağlayırdı o pəhləvan məsələsinə, deyirdi bu bivefa dünya binayi-qədimdən belə qurulub, dünyanın dünya boyca meydanında həmişə qoluzlorlu at oynadıb.

Bir dəfə tələblərə Azdramaz, «Vaçiq» tamaşasına bilet payladılar. Arasıra belə tədbirlər olurdu və mən tamaşaların birini də buraxırdım.

Zal doluydu. Tamaşanın şirin yerinə götüm üç-dörd sıra qabaqda oturmş Deyanətə sətəşdi. Fikri səhnədəydi, maraqlı baxırdı. Ele ələ olmuşdu, sanki bu böyüküldən zalda ondan savay heç kim yox idi və oturub tamaşanı təkçə seyr edirdi. Bir gözümlə dostumdaydı. Səhnədə baş vərənlər arasıra onu diksindirir, sümüldüy qırxmı arq çiyinləri dartırdı, sanki teatr tamaşasına yox, heyatda vəqə olantın izləyirdi.

Antraktda görüşəndə mənə dedi ki, «Vaçiq» drama altıncı dəfədir baxır. O vaxtdan almasını mənəm gözümdə başqaqladı və bazara yolum düşəndə onunla yalnız alınmanın cana faydasından yox, incəsənətdən, teatrdan da söhbət ələyirdim. Arasıra sözümlə zərif cinsin üstünə də gəlirdi. Bu mövzuda danışanda hər ikimiz sözümlə sərhəd qoyur, gəvəzəlik ələmirdik. Görürdüm ki, qızlara-qadınlara münasibətə zövqlərimiz çox fərqlidir. Dostum dolubəndəli qızlara baxmaqdan xoşhallandırdı. Bir yol isə onun parkda özündən yaxşı, kök qadınla qol-qola gedən gördüm. Baxışlarımız qarşılaşsa da, hər ikimiz özümüzlə gəzməliyə vurduq. Sonradan sözü Deyanət özü açdı, dedi gəzdiyü qadın ondan iyirmi yaş böyükdü, yaxşı insandı, bazardan o üzdeki «Admiralın dom»da yaşayırdı. Ad Lyudmila Sergeyevnadı. Əri otstavnoy polkovnik olub, üç ildir rahməte gedib. Dostum danışdı ki, Lyudmila Sergeyevnağilin binasındakı mənzillər çox genişdir, hətta it saxlamaqdan ötrü əlavə otaq da nəzərdə tutulub. Deyanət dedi

qadın qızı Tanya senilə yaşadılar, istəsən, sizi tanış eləyəm. Həm də ondan rus dilini öyrənərsən. Sözdün düzü, ürəyindən nəse keçdi, amma özümü o yere qoymadım, dedim kostyumum köhnədi, tezəsini alım, sonra tanış olaram. Kostyum məsələsi xeyli uzandı, amma gec de olsa, pul yığıb aldım və o gün bazarə qəttəzə kostyumda gəldim, cibimdə də «Leyli və Məcnun» operasına iki bileti. Niyətim buydu ki, Tanyayla tanışlığımızın ilk günü onu operaya apararam. Əlbət, qızın lap ürəyindən olacaqdı. Tələbə təqaüdümdən dondurma pulu da ayrıb qoymuşdum.

Dayanət məni süzüb «mübarəkdi» dedi, ancaq nədənsə sözdünün dalını getirmədi. Əvvəl ələ bildim kostyumun xoşuna gəlməyib, amma baxdım ki, yox, sözlü adama oxşayıb. Sıxla-sıxla dedi kaş kostyumu beşə gün tez alaydın. Dostumun sözdünün tutdum ki, nəse baş verib. Dedi Tanya AZL-də oxuyan bir zənciyə tanış olub, onunla gəzir.

Biletləri Dayanətə vermək istədim ki, Tanyaya qışmət deyilmiş, heç olmasa, qızın anasını operaya aparım. Amma dostum biletləri götürmədi, dedi Lyudmila Sergeyevna bizim dili bilmir, bir de onun «Leyli-Məcnun»luq yaşsı ötüb.

O vaxtdan mən bazarə daha kostyumda getmədim. Sonra o bazarə da sökdülər. Yaxınlıqda yenisini tiksələr də, xeyrli-bərəkətli olmadı. Adamlar ayıldılar ki, köhnə bazarə tezə nırx qoymaq olarmış, amma köhnə bazarə söküüb, yerində tezəsini tikməyin düşmə-düşməzi varmış. İkimərtəbəli o boyda binada, «qx» deyəndə qulaq tutulurdu. Nə satıcılar özərinə yer tapa bildilər, nə də alıcılar. Burada «poxdodi narod, svoy oqorodo» - deyib müştəri səsləyən də yox idi, çünki səs yarınboş binanın soyuq divarlarına dəyib, qərbe bir əks-səda çıxırdı, qulaqları qəzəndirirdi. Qayıdıb tezə bazarə köhnə nırx qoymaq istədilər, amma o da alınmadı. Tezə bazarə bağlandı. Bağlansa da, bura yəne köhnə adıyla tanınırdı - «Bayıl bazarə».

- Növbəti dayanacaq Krupskaya adına roddomdur! Sleduyuşaya ostanovka roddom imeni Krupskaya (red. - Doğum evi) - sürücü Mahalin səsi eşidildi.

Doğum evinin dörmərtəbəli binasının maraqlı arxitekturası vardı, göyərtəsi, kapitan körpücüyü olan nehang gəmiyi xatırladırdı, sənkı səhile yan alanda lövbər atmaqca tapmamış, sürüklənərək gəlib küçənin qırağında durmuşdu. Bu dayanacaqda düşən də çox idi, mən də. Düşənlərin arasında elində iri çiçək dəstəsi tutmuş bir kişi də vardı, əlbət, ona övlad bağışlamış arvadını təbrikə eləyib. Gənc bir qadın pəncərədən baxan balaca qızına nəsə deyib doğum evini göstərirdi, yaqın deyirdi ki, səni bax burada dünyaya gətirmişəm. Başqa qadınlar da o səmtə baxırdılar, oxşayırdı ki, onların da bu roddomla bağlı öz xatirələri var. Bir sual mənə maraqlı gəlirdi - şəhərdəki ən böyük doğum evinə niyə Leninin heyat yoldaşı Nadejda Krupskayanın adını veriblər? Onların övladı olmayıb axı. Doğum evinin sonsuz, zürüylətsiz bir qadının adıyla adlandırılması nə emr-vaçib idi? Düşər-düşməzli olar. Nölmüşdü, o qəder inqlabçı qadınların arasında qışır olmayan bir nəfər yox idi ki, onun adını versinlər? Nə bilim? Amma bilinən bu idi ki, ən maraqlı, tanınmış ginekoloqlar burada işləyirdi və bu doğum evində dünyaya övlad gətirməyi analar şərəf sayırdılar.

Bayıldı denizlə, hərbi denizçilərə bağlı nişanələri hər addımda görmək olur. Doğum eviyə üzbəüzədik parkda iri lövbər, gəmi sükanı, bir əz aralıda isə postament üstündə kiçik kəter qoyulmuşdu. Hatta bu nişanələr olmayasdyı belə, hərbi gəmilərin arası-şəkil edilən fit özü çox şey deyirdi, deyirdi ki, deniz lap yaxındadır - yüz-yüz əlli addımlıqda.

Övəllər mən bu yolu çox gedib-gəlmışdim, tələbə vaxtı Bayılın Şanxay deyilən məhəlləsində, kiçik qardaşım və bacımca, student diliylə desək,

kvartirant qalmışdın. Bu məhəlləyə yaxşı ad yarasdırmışdılar, evçikləri xatırladan kiçik qəsqəndulları, darsəqal heyətləri, ensiz küçə və dalanıyala doğrudan da miskin Çin məskənini xatırladırdı. Dəmiyöldən bura gələn avtobusun qaбаğında da bələcə yazılmışdı - «Vağzəl-Şanxay». Bu marşrutda iki avtobus işləyirdi, ikisi de il ilndən qalmışdı. O qəder köhnəydilər, məhəlləyə qalxanda gücə düşürdürlər. Buxta küçəsinə yetişəndə isə sərinləşir enib, avtobusu itələməli olurlardı. Qışda yollar sırsıra bağlayanda avtobus yuxarı qalxır, Krasin meydanından dönüb geri qayırdı. Meydandan yüz-iki yüz addımlıqda uca divarlar, tikənli məftillərlə çəpərlənmiş məşhur Bayıl Tuması yerləşirdi. Bir vaxtlar Stalin quldurduq, soyğunçuluq üstündə bu qazamatda yatmışdı. Şanxaydan baxanda mazut, qır gölmeçələriylə, sayızsız-həbsabsız neft buruqlarıyla dolu mədənlərin miskin mənərəsi də aydın görünürdü. Maksim Qorki bir vaxtlar buraları cəhənnəmə bənzətmişdi.

Qaldığımız heyət darsəqal idi. Məni heyret bürüyürdü ki, bu qəder əllə belə kiçik məkana necə sığışır? Bir yandan da biz kirəşlər... Suxlurdım, özümüzdü yad yerinə götürür, ələ bildirim düş bacı-qardaşları saklinlər onsuz da darsəqal heyətini və heyatını bir qəder də dar eləyirik. Heyətdə yeganə kvartirantlar idik, necə dəyərlər, gəldi-qəder saklinlərdik. Bizədek də burada kimlərsə kirenişin yaşayıb, bizdən sonra da yaşayacaq. Qoşular tezə varmasalardı da, baxdırdım ki, kirenişinləri ögəy yerində görürük. İncavara, baqqalardan fərqli olaraq məni sənkı sahibəsi Polina Qriqorovna bizə qağıy və nevalizə yanaşırdı. Bu yaqlı qadın cavanlıqda sanepidstansiya deyilən idarədə işləmişdi, özünün söyləyində görə, şəhərdəki bütün həşəratların, gəmiricilərin bir nömrəli qanımıymış. Onun adı gələndə kəsəyənlər şıcaq dəyişini satın alırmış. Təqaüdə qıxandan sonra da əmələndən əli götürməmişdi, heyətdə dərmanlamadıqı günc-bucaq qalmamışdı. Bu azmış kimi, İmmretsov familiyalı köhnə iş yoldaşı da hər dəfə qonaq gələndə əliboş işləyirdi, üstündə də bir süpürşin «Ağdam qadın». Zəhər gəmiricilər, çaxır isə ev sahibəsi üçün idi. Bir kifir mənə rahat buraxmışdı, qorxurdum ki, Polina xala bilmez, hədiyyələri səhv salıb, yaqlı adamdı. Heyətin gırcəyində divarda iri hərflərlə yazılmışdı: «Smert qızınamı! Smert nasəkəmmi! (red. - Gəmiricilərə ölümlə Həşəratlara ölümlə). Pavlova P.Q.» Mən şüarı Polina Qriqorovna özü yox, heyətdə tək-tənahə yaşayan Şıxəl Şanxayski onun adından yazmışdı. Belə baxanda, bu kəfci adam qəbahət iş tutmuşdiki, təqaüdü qadınını ürəyindəkiləri şüara çevirmişdi. Polina xalada gəmiricilərə, zıyanvericilərə qarşı hədsiz nifrət vardı, elində əlacı olsaydı, bütün yer kürəsini zıyanvericilərdən təmizlərdi. Bu yaqlı qadın Şıxəliyə qağıyyla yanaşırdı, əlbət ona görə ki, necə dəyərlər, tikənsiz gül idi, birçə araq-çaxır içməyi olmayaydı. Belə baxanda, bu tamahıyla o, heç kəsə zıyan yetirmirdi, özündən savayı. Mən onunla heyətdə gəldiyim gün tanış oluydum. Dedi Əmlər Akademiyasında işləyir. O gündən də dostlaşdıq. Maraqlı, düz-məzali söhbətləri vardı. Danışdırdı ki, bir kərəm akademik dostuma ideya verdim, dedim, öz bəzəkər pambıqdan yaq çəkirlər, pıvdandan tutmuş bütün yeməklərəcən hər şeyi o yaqda bışirlər. Akademik deyəlisiniz? Pambıqdan araq çəkməyini yolunu da siz tapın, mən dövlət qazansın, həm millət... Bu sözləri eşidəndə gözümüz qaбаğına maraqlı bir mənərə gəldi, gördüm ki, aq xalatlı akademiklər, professorlar qollarıncı çarmayib işe girişiblər, çiyəli pambıqdan araq çəkirlər. Qazanlar pıçqayı qaçınyır, buxar sıraları mäs borulardan keçib soyuyur. İri şüşə balonlara damcılayır. Laboratoriyada

sanki nəhəng bir buxar maşını işləyir, bina titrəyir. Amma bu titrəyiş ağı xalatalı alimləri qorxutmur, öz işlərindədir. Arabir ovucularını damcının altına tutur, barmaqlarını ağzlarına aparıb tamsınır, aranın dərəcesini yoxlayır, məmnunluqla başlarını tərpədirir. Barmaqlarını yaladıca, yavaş-yavaş əhvalı dəyişir, məst-xumar olurlar. Pambıq arasının kefilliyi özgeymiş, adamı tez hallandırır. İşə rəhbərlik edən eynəklə akademikim üzü gülür, fikri uzaqlardadır, deyəsən, yeni keşfə görə alacağı mükafatın şirinliyini, daha doğrusu, acılığını bəri başdan yaşayır. Şüxəlî demiş, aranın şirinliyi ele onun acılığındadır. Qonşumun söylədiyinə görə, onun ideyaları çoxdu, o qəder çoxdu ki, kəlləsi şişir, əz qalır partlasın. «Akademiyada işləyən özünə necə olmalıdır ki? - mən düşünürdüm. Bu kəfildə adam hər dəfə işdən eyni qınımda, kefi yerində döndürdü, içdiyi araq-çaxırın iyı heyətə özündən qabaq girirdi. Şüxəlinin bu halı Allahın yerən günü eynən təkrarlansın. Dəyişən onun söz-söhbətləriydi. Bir dəfə yene söhbətindən qalmadı, dedi bir akademik dostumu nahara dəvət etlədim ki, gedək akademiyanın stolovnasında adama bir borş içək, hesab mənlıkdı... Buna bənzər söhbətləri çox olurdu. Amma bir yol ağızdan çaxıranda ki, bəs akademiyaada kanalizasiyatəmizləyən işləyir, doğrusu, pərişan oldum. Deyim, həm de təəcübləndim, yeni akademikyanı da kanalizasiyaya olmusu? O vaxtlar mənim ələməimdə o elm, bilik ocağı dünyanın ən təmiz və bulaşsız mekanyadı. Şüxəlinin işe fikri tamam başqaçdı, öz işini ele öyürdü, deyirdin bəs kanalizasiyatəmizləyən alimlikdən də öte peşədi. Deyirdi kanalizasiya birca gün tutulsa, o boyaada akademiya batar. Aşağabad batan kimi. «Görünən şəhərin üzəkdə həyatıdır, bir də vaxt yeraltı həyat, şəhər altıda şəhərdi kanalizasiya». - qonşum bildirdi...

«İyirminci səhəyə» apararı yolun sağlı-solu eyzən neft mədənləriydi, sayız-hesabsız buruqlar torpağın bağıni dıxıb çixmiş süngüleri xatırladırdı. Qolsuz-budaqsız ağaclara da bənzərdilər, fərq bundaydı ki, bu demir «ağacların» bari-bəhəri meyvə yox, neft dənini iyli-qoxulu qatı məmıdır. Sayız-hesabsız mancaqarı ağacələdin təkı torpağı dımdıqlıyı, yerin qara iliyini sorurdu. Onları yeknəsəə hərəketədən dəç yorulurdu...

Sonuncu dayanacaqda trolleybus boşaldı. Mahal neqliyyatı yolun qırağına çəkdi, düşüb, özü demiş, bir cüt demir buynuzu elektrik xəttindən ayırdı ki, arxadan gələnlər keçə bilsin.

Alağöz konduktor qolundağı saatə öteri nəzər yetirib, ortadaç oturacaqardan birinə çəzət sərđi, çantasından kolbasa, pendir, pırojkı çixarıb süfrəyə düzdü, təmosdan stəkanlara çay süzdü. Trolleybusun uzun salonu bir andaca təkələr üstündə kiçik yeməxanaya döndü. Yadıma bir əhvalat düşdü - pambıq işləyən uşaqlı-böyüküklə hamını, məktəbliləri de cəlb edirdilər. İdarelər, məktəblər, dükənlər bağlanırdı. Bu ümumxalq çaxınına tibb işçilərinə də səfərbət ədirirdilər. İkice ayda həkimlər öz sevimli peşələrinə yadırgayırdılar, şəfqət bacalarının inəcə barmaqları zarıflıyını itirirdi. Cərrahlar əməliyyat aparmacaç cürət ələmir, şəhərdən doktor çaxınırdılar. Bir yol Vahid doktor iclasda açıca dedi ki; mən cərraham, axşam tarladan yorğun-argın qayıdıb əməliyyat əyləyəndə ələrim sözüme baxmır, barmaqlarım skalpel tutmur... Ele dələklər de o dərddəydilər, ulğuc tutan ələri əsdiyindən müstərinin üzünə xəsarət yetirir, xəcalətdən bildirdilər nəyisələr. Di gəl ki, yuxarılarda belə şeylərə məhəl qoyarı yox idi və tartılandarı son qoza yığılmayınca adamlar dincik nədi, bildirdilər. Pambığa yaxşı da da qoymuşdular - AĞ qızı.

Şağirdləri Araz boyundakı kolbozlara aparırdılar. Məktəbdən, dərslərdən uzaq düşür, yığımda kolbozçulara kömək əyləyirdi. İlk dəfə pambıq tartılasına

girəndə altıncı sinifdə oxuyurdum. Balaca olduğumuzdan, ağappaq libas geymiş kolları aramızda görürükdük. Şəhərdən axşamca çaxırıd və hamımız da qururduydu ki, nəyəyə yarıyıq. Öz aramızda yarışırıd və həmişə de qızlar qalıb gəlirdi. Qızlar bu fərəşələriylə yamanca öyünürdülər, öyünməyə haqları vardı. Topladığımız pambığın hər kiloqramı üçün kokoz bızə o çəpik ödeyirdi. Doğrudur, bu ele böyük pul olmasa da, «əza bərəket» deyib tər töküürdü. Amma bir fikr məne rahatlıq vermirdi - topladığımız ağı qızılırsa, onu bizdən niyə belə ucuz - çəpik-quruşa alırlar? Ev üzü görmürükdük, kəndə gələcəydilər. Kənd klubunu, məktəb binasını bəşənləyib, rayon mərkəzində gəlmiş şağirdlərin ixtiyarına vermışirdilər. Saman döşənmiş döşəmədə yatırıd.

Məktəblilərin pambıq yığınaına cəlb edilməsi valideynlərdə narazılıq oyatısa da, səsinı çixarıb, söz dəyən olmurdu. Müəllimlər arasında da narazı qalanlar vardı, amma onlar bu bərədə yalnız öz aralarında, gızın dağında yırıdılar. Bir dəfə işə məktəbin direktoruyla mübahisədə tarix dərsi keçən Bahadır müəllim daha dözmədi, üreyindəkləri dilinə gətirib dedi ki, bu, uşağ əməyinin istismarıdır... Bu sayaq söz-söhbət partiya və dövlətin siyasətinə, idəyalanna qarşı çəhd kimi dəyərləndirildir və Bahadır müəllimin de başı çox belələr çəkdi... O da yadımdadır ki, biz tarlada pambıq toplayanda Arazın o tayından inirilən çaxırb soruşurdular ki, doğrudanmı, Şürevide hamı bir yorğan altında yatır, süfrə yerinə çəzət sərirlər? Gülməyimiz tutuldu, amma cavab verə bildirdik, neinki o taydakılarla danışmaq, hətta o səmtə baxmaq belə yasaq idi. Yaşıl paçonlu rus sərhəddçiləri gözde-qulaqçaydılar. Danışmaq yasaq olmasaydı, görəsən, o taydakılara nə dəyərdir? Nahar vaxtı müəllimli-şağirdli tarlarını qırağına, ağac kölgəsində oturur, doğrudan da, inrilən dəyər, süfrə əvəzinə yerə çəzət sərirdik...

Mahal məni uzunbalıdır, sarı-samansız konduktorla tanış etdi, dedi iş yoldağının adı Nadyadı, nəçə vaxtdır ki bir yerdə çaxır, nəçə dəyərlər, bir yerdə tər töküür.

Nadya məni süzüb, xəffica gölümsədi, tanışlığımızdan məmnun olduğunı söylədi. Sonra çax-gözle Mahala nəse işarə əledi. Şirin bir şivəylə dedi: - Maxal, kajetsa (red. - deyəsən), məni işini dəyişməli olacam. Mahal belə söz-söhbət gözlemirdi, ələndikə tikəni ağzına aparmadı, çaytarıb qoydu qəzetin üstünə, key-key Nadyanı süzdü.

- Poçemü? - rus dilində soruşdu. Onun birca kəlməlik sorğusunda təlaş vardı.

- Muj revnuet, - Nadya güldü. - Ərim məni çaxsınır. Qısqanırsa, deməli sevir.

Mahal özünə gəldi, qadının zarafət etdiyini anlayıb, arxayınlaşdı. Mənsə özlüyümdə bu qənaətdəydim ki, Nadyanı yalnız əri çaxsınmır, onu həm də Mahal çaxsınır...

Mahal çayla dolu stəkanını qaldırıb, üzünü mənə tutdu:

- Eili, sənəilə çay yox e, gərək konyak vırayadıq. Bir mahnıda oxuyurlar e, bax həylə... Biziz üzrü bil, iş başındayıq. Belə hesab əyləyək ki, stəkəndakı konyakdı. Sənə yaxşı yol! Yaxşı xidmət ələdi! Əşgerlik məktəbdə!

- Şkola podvıqov! Mərdlik məktəbindi! - Nadya əlavə əledi.

Orduya könüllü gətdiyimi biləndə, qadın əz qaldı dursun üzümün öpsün. Məni heyranlıca süzdü, yeni düz iş tutmasın, oğlan olsaydım, mən de sənin kimi əderdim. Hətta mənə ele gəldi ki, bu kəkəsifət, göyçək çaxın oğlan doğulmadığına həyifisənir. Mən onun gözlerində birdən-birə böyüdümdən ele bil. Guya o boyaada Sovet Ordusunda birca mənim yerim çatmırdı və mənim qəlisimlə ordu daha da öclənib öüdrətlənəkədi.

- Maxal, vaşi karabaxsike rebayata mirovie parni, - Nadya gözünü sözdürdü. Fikrini əməliylə tamamlamaq istəyirəm kimi, bir fal koblasını çöreyin üstünə qoyub, mənə uzladı.

Mən mükafat almırsım kimi, payı yaponsaşağı, iki əllə qəbul elədim, başımı yüngülcə əyib minnətdarlığımı bildirdim. «Ev sahibləri» mənə son dərcə diqqətli olsalar da, nədənsə özümü çəğirilməmiş qonaq yerində görür, sıxılırdım. Mahal qadınım bayaqkı sözlərinə qüvvət verək istəyib, qürurla diləndi:

- Bəs necə? Bizim uşaqlar nəinki əsgərliyə, müharibə olsa, müharibəyə də könüllü gedərlər.

Gələcəkdə müharibə olacağını deyib bilərəm, amma alman davasında cəbhəyə könüllü gedənlər doğrudan da çox olmuşdu.

Sürücünün müharibə söhbəti ləməyi, deyəsən, Nadyanı təlaşa salmışdı. Səsini qısib soruşdu:

- Yəne muxarıba başlayar ki?

Mahal qadınım sualına nə cavab verəcəyini bilmədi, döndüb mənə baxdı, yəni bəlkə sən nəse deyəsən, institut oxumusan. Mən çiyinlərimi dartdım, bu mənim üçün dünyanın ən çətin sualıydı.

Məndən kar aşmadığını gören sürücü fikrini cəmləyib inamla dedi:

- Hitler xortlamayacaq ha bir də müharibə ola!

Kişinin oğlu haqlıydı, əntərlər, bədhəybətlər yalnız nağıllarda xortlayırlar və Hitler də diriləsi olsa, uzaqbaşı, hansısa bir nağılda dirilər.

Nadya həmkarının sözlərinə inandı deyəsən, rahatca nəfəs aldı. Bəlkə də bu rahatlıqdan idi ki, özünün ifadəsi dəyişdi, çöhrəsini yenə təbəssüm bürüdü. Təbəssüm ona yaraşırdı.

Sözde üstünü vurmusa da, baxırdım ki, bu gün mənə ürəch olmağı Mahalın üreyindəndi və deyim ki, görüşümüzə ondan da çox mən sevinirdim. Eloğlum dənəşində hardən əlini fərlə çiyinə vururdu, guya əsgərlikdə böyük çəhrəmanlıqlar göstərəcəyime bu başdan əmin idi. Mən işe özge fikirdəydim, ordu sıralarına çəhrəmanlıq dalınca yox, sadəcə, borcumu yerinə yetirməyə, bərkənd-bogdan çoxmağa, qısa, həyat məktəbi keçməyə gedirdim. Bir de ki, gec-tez onsuz da aparacağılar.

Mahal əsgərlik məsləhətindən, necə deyərlər, başı daşa dəydiyindən, tecrübəli adam kimi pəşimlətindən qalmadı. Eloğlumun dedikləri məndən ötrü hər şeydən vacib idi, necə deyərlər, mənim gedəcəyim yolu o, çoxdan qayıtmışdı. Gecələr «samovolkaya» gətməyin, qızlarla tanış olmağın, hərbi patrullardan qaçmağın yolunu-yolağasını bəri başdan mənə öyrətməyi özünə borc bilirdi. Rus qızlarıyla davranmağın, onların boş damarını necə tutmağın sirrini, üstüörtülü də olsa, mənə çatdırmaq istəyirdi. Dediklərinin üstünü malalamağa çalışsa da, Nadya onun, necə deyərlər, hansı tayın denini üyütdüyünü göydə aldı. Üzünü nə təher tursutdusa, sifəti tamam dəyişdi, ələ bil qorxurdu ki, həmkarın rus qızlarının nə paxın-puxuru var, açib tələkəç ortaya.

- Sən də mənə başla... - Mahal nə söyləyəcəkdise, özünü mənə tutub, bəri başdan üzr istədi. - Rusətdə hansı çay desən ki, əvlənbil sənə aparacam öz yerinə-yurduma, bil ki, o, yüz faiz sənidir. Yazıqlar qınamalı deyil, qadınlar kişilərdən çoxdu. O vədə, alman davasında kişilər çox qırıldı, sayları azaldı...

Mahal əsgərlik macərələrindən, orada Nataşa adlı çiçəksatana vurulmasından danışmağa başlamışdı ki, Nadyanın mısırınq salladığını görüb kirdi. Üreyi doluydu, sarışın qadın yarımda olmasaydı, əsgərlik həyatından nələr nəğil etməzdi? Mənim istədiyim də bu idi, bəle söhbətlərə daha çox ehtiyacım vardı.

Mahal Nataşa sergüzeştinin üstündən addayıb söhbəti dəyişdi. Dedi bizim vaxtımızda üç il əsgərlik çəkirdilər, dənizçilər isə dörd il xidmət edirdilər. Dedi, doğrudu, ilk aylar danırdım və evə yazdım teleqram vursunlar ki, bəs atam xəstədi, on günlüyə kəndə gəlim. Qardaşım yazdı, Mahal, gəlib-ələmə, dedəm evə novniəndən də sərt qayda-qanun qoyub. Siz orolda səher saat 6-da yatacağın qalxırsın, mənə burda beşə durur, maldan aparıb qəbiristanlığın əyığında otıranm. Sonra da gəlib gedirəm dərsə.

- Eloğlu, əsgərliyi asan sanma, çətinlikləri çoxdu, - Mahal bir də xatırladı. Xəfficə gülümsədi. - Əsas budu ki, gərək çətinlikdən həzz almağı bacarasan. Onu bacardın ha, işlərin yağ tək gedəcək. Əyin-başın da həmişə sahmanlı olmalı, çəkmələrin şüşə tək parıldamalı, bunu sənənn hər gün, hər saat tələb edəcəklər.

Mahal desə də, deməsə də, bunu bildirdim. Uşaqlıq illərim sərhədcilər şəhərciyinin yarındakı həyətdə keçdiyindən, hərbi xidmətin nə demək olduğu haqda az-çox təsəvvürüm vardı. Şəhərciklə «jildom» deyilən bizim birmərtəbəli kommunal binası əfsal yol ayırır. O illər kino lenti kimi gözələrimin qabağında gəlib keçdi.

***

Araz boyundan üzüyuxarı - rayon mərkəzinə sarı dikələn əfsal yolda hava üç dəfə sınırdı. Elə bil hava lay-lay lı və üzüyuxarı qaldıcaşa sarınlıyirdi. Yolun solundakı köhnə qəbiristanlıqdan sonra hava daha dəyişmirdi. Qəbiristanlıq çox köhnəydi. Bəlkə də bu kiçik məkənda son qəbrü yüz il bundan qabaq qazmışdırlar. Elə bil adamlar ölümün gözündən yayınmaq istəmiş, onu azdırıb qaçmışdılar. Yerini başına çalınmış koruş mixları xatırlıdan, məmir bəsmiş başdaşılan illərin istl-soyğundan, rüzgərandan-saxtasından qaralmışdı. Zaman əlinin arxasını torpağa çəlib hamarlamışdı və buranın qəbiristanlıq olduğunu bildiren əyilib yanadı düymüş qaramıl başdaşlarıydı. Yalın büküyündəki damı uçub xaraba qalmış evin büründə tənha bir məzar da qaralırdı və nədənsə mənə daha çox o tek məzar üşüdü-ürşədiyirdi.

Bəri yanda, yalın beli uzunu sərhədcilər şəhərciyi, birmərtəbəli məhkəmə binası, bizim jildom, qış klubu, sonra işe daha bir jildom, mərkəzi xəstəxana və sonda uşaq başçası yerləşirdi. Çardağı şifer örtülü bizim birmərtəbəli kommunal yaşayış binası aralıdan köhnə vəqifon xatırlıdılar. Elə bil nə vaxtsa qatardan açılmış, unudulub qalmışdı ehtiyat yolda. Kiçik pəncərəli darsəq otaqlar da kupelərə bənəzayrıldı və bu kupe-otaylar bəşir idi, sanki bir yerə iki-üç bilet satmışdırlar. Valideynerlərim, kiçik qardaşım, bacım, nənəm və bibim iki kiçik otaqda sıxlaşıb yaşayırdı. Çəhşilini davam etdirək üçün mənə və bibim iki kiçik otaqda sıxlaşıb yaşayırdı. Üç uşağa nənəm kitabxanada kitabxanaçı, bibim klubda bəşirçiyirdi. Üç uşağa nənəm baxırdı. Bacım ekiztayrıldı, körpəydi. Bizim böyük ailəmiz bu darsəq mənzilə necə sigirdi, bilirdim. Nənəm ağzıdualıydı, «aza bəreket» deyib özünü də toxtdadırdı, bizi də.

Ensiz dehliz həm də mətbəxi əvəz eləyirdi və hər ailənin ağ nəftlə işləyən kerosinkası vardı. Yanacaq düzülümüş bu kerosinkalarda çay qaynırdı, yemək bişirirdilər. Yeməklerin qoxusu nə qədər ləzzətli olsa da, qızdıncılardan yayınan neft iyini öldürə bilirdi. Qışın gəlşiləyə sakinlərin qayğısı bir qədər də çoxalırdı, evləri qızdırmaq müşkülü idi. Kimi dəz kömür, kimi də odun sobası qururdu. Bacalardan qalxan tütü burumu yerli göylə bağlayan ağsıbt-bo-

zumtul, yoğun bağlan xatırladırdı. Bizim evimizdəki odun sobasıydı və bu, mənim ürəyimcəydi. Odunun istisi aynıydı, onun istisində nəse başqa bir hərarət vardı. Demir sobanın qırağından bardaş qurub oturur, korun-korun yanan yarmaçanın titrəsen sölesindən gözümü çəkmişdim. Bir axşam nənem sobaya duyğunlu, yoğun bir yarmaça gözdü. Odun yaş olduğundan kəntülsüz atəzləndi, ele bil yanmaqdan ağrırdı. Ahəstə-ahəstə fısladıyır, öz istisini bizimlə bölüşürdü. Sanki nəse söyləyirdi. Ocağın istisindən xumarları, onun həzin səmrini dinləməkdən doymurdum. Ocaq mənə nağıl danışdı - ocağın nağılı: «Biri vardı, bir yoxdu, bir ağac vardı. Meşədəki saysız-hesabsız ağaclardan biriydi, amma öz dəvədsə, şax buduqlarıyla seçilmişdi. Yazda o da yaşıl libasını geyir, payızda onun dəyişib sarımtıl-qırmızımtıl rəngə bürünürdü. Bir yol baltə səsi meşəni başına götürdü. Bu səsi meşədəki ağacları üşürdü, amma qaçıb canını qurtaran yox idi, istesəydi de qaça bilmezdi, çünki onları hər biri tək ayığıyla yere, torpağa bağlıydı. Sən getdikdə o düz göydəli, sərv qamətli ağca yaxınlaşırdı...» Ocağın səsi-səmiri hovur-hovur əyilib uzaqlaşdı: «Göydən üç alma düşdü...» Tezden yuxudan ayıldanda boylandı, gördüm nənem sobanın sönmüş, soyuq külünü kürüyür. Qəhərləndim, gecə mənə nağıl danışan, mənə öz istisiylə isindiran o duyğunlu yarmaçanın külüydü. Üzümü balısa çevirib səssizə, iç-için ağladım.

Jildom sakinləri qarışdıqları qaçıqları, rahatsızlığı hiss etməmiş kimi, ümid içində, şad-şalayın yaşayırdılar, ele bil inanırdılar ki, ne vaxtsa fə verə, buxar püskürə-püskürə nəhəng bir parovoz gələcək və bu «vaqon-bınanı» arxasına qoşub, kitablarda yazılan işıqlı gələcəyə aparacaq. Əslində isə bizim qəsəbədə demiyol yox idi, Araz boyundakı stansiya da bir xəyali aralıydı. Axaşamlar qatarların sayrışan işıqları sozalır, ehməl-ehməl axıb gözden itirdi. Bilirdik ki, o qatarlar insanları hardasəda uzaqdakı şəhərə aparıb-gətirir.

Adamlarda sabahki güne ümid, inam vardı. «Nə qədər olmasa, başımızın üstündə damımız var. Yavaş-yavaş hər şey yoluna düşər, biz də bir gün-güzəran görerik, tək dəvə olmasın», - deyib, şükür eləyirdilər. Əlbət, yazın bizim binadaktakı yox, dağların etəyinə sığınmış, rayon mərkəzi deyilən qəsəbənin bütün sakinləri də bu fikirdəydilər. Qanlı-qədəli müharibə geridə qalsa da, adamların içindəki xof çəkilməmişdi, ele bil Hitlerin ne vaxtsa xərtiyəcəyindən əndişələnirdilər. Gültəz xaladan ötürü isə ne Hitler ölmüşdü, ne də müharibə bitmişdi, Cəbhədən qara kağız alsə da, neçə illərdi hələ də gözü yoldaydı, gözəlyərdi ki, bu gün-sabah onun da əri qaydacaq. Bir demir, iki demir, ele hey qarşıyrdı: «Hitler, səni görmür qudubur qırx gün gədəsəni Səni görürm çün qusasən!» Oğlu balaca Cəfər anasının qarışığından xələcət çəkirdi. Əlbət, özü də ürəyində onu yetim qoymuş Hitleri söylürdü, amma bunu heç vaxt dilinə gətirmirdi.

***

Bizim heyətdə səhər südsatan Kiri Gülünün yorğun, kal səsiylə açıldı.

- Moloko! Moloko!..

Zəngli saat idi ele bil, yatanları oyadırdı. Südsatanın səsinə yuxudan oyanan böyüklər işə tələsib, uşaqlar məktəbə yollanırdılar. Birçə heyətəlin əfəli Sarbaşın vəcine deyildi. Heç başını da qaldırmıy, böyrünü yere verib mişmiş yatırdı. İxtəsilyət idi deyildi, ərincaşın, ləmbənin yekesiydi. Qarış dayı ona Bağdad tənbel deyirdi.

Yolun o üzündəki hərbi şəhərcikdə sərhədçi ailələrinin də südünlü Kiri Gülü çatdırırdı. Şəherçiyin öz təsərrüfatı olsa da, donuzdan savayı heyvan

bəsləmişdilər. Kiri Gülüyə möhtac idilər. O, əlində dolu bidonlar şəhərcikdə sərbəstə dolayı, yaşayış binasının həndəvərinə çatanda səsinə qaldırıb həyləyirdi: «Moloko! Moloko!.. Sveji moloko!..» Bir zabıt arvadı biləndə ki, Kiri Gülünün adının mənası rus dilində «Qıraznaya Gülü» anlamına gəlir, daha ondan süd almırdı. Rus qadını qınamalı da deyildi, südsatanın horluğlu gəndən çağırdı. «Moloko! Moloko!.. Sveji moloko!..» - səsi səhər sükutunu pozurdu. Ele bilirdim Kiri Güli olmasaydı, sərhədçilər yatıb, yuxuya qalardırlar.

Hərbi şəhərciyə yerli adamları yaxın buraxmışdılar. Üstündə iri, qırmızı ulduz şəkli çəkilmiş darvazadan o taya keçməyə Kiri Gülüdən savayı bir də şəhərcikdəki dükənın satıcısı Zülfiyyənin icazəsi vardı. Daş hasardan bəri üzə - çölə nəfəslik boyaq pəncərə açılmışdı, qırmızı boyayla yazılmışdı - «Vəontorç». Ərzaq və gündəlik tələbat malları satılırdı. Bu dükəndən alver ələmək yerli sakinlərə qürur verirdi, hətta bununla öyünənlər də olurdu. Əslində, öyünməyə dəyərdi, çünki buradan alınan mallar daha keyfiyyətiyyədi. Şit yağıın, pendirini, mal əti konservinin dadı-tamı özgeydi, deyirdilər birbaşa Moskva'dan gətirilər. Bu dükənda satılanlar həyat arvadlarının səvdiyi şəkəb mövzusuuydu. Terlan xala deyirdi Allahfəteri danışaq, vəontorçdan alınan şit yağı dadlı-tamıdı, eridəndə tortası az çıxır, pendir də söz yoxdu, qıxıca yağıdı. Bele şöbətler təkcə Gülə xalının beyninə batmırdı, deyirdi mən heç öz milletimin düzəltməyini dükəndən alıb yemirəm, qalmışdı Uruset yağı-pendir olsun...

Soldatlar evimizin arxasındakı asfalt yolda idman ələyəndə biz balacalar da sıraya düzülür, onların yerini yamsılayır, əlimizi gicəgahımıza aparıb hərbiçilər sayığı salamaşırdıq. Zabıtlardan fərqli əsgərlər küçədə-bayırda görünmürdülər. Yalnız buraxılış kağız otları bazar günü şəhərcikdən qırağa çıxı bilirdilər ki, onlar da barmayla sayılırdı. Yoluna bizim heyətdən salanlar da olurdu. Stəkan istəyir, xələvə tələb etməyə çıxır içirdilər. Nəmərs əsgərlərinin ağzi dəyən stəkanlara kül töküüb, qolu heydən düşənəncə sərbüt təmizləyirdi, suda durulayırdı.

Hərbi hissənin Dəyirman dərəsinə baxan səmtində uzun at tövləsi vardı. Səhər-axşam atları gəzintiyə çıxarırdılar. O atlar yerli həcinslərindən seçilirdi. Ele bil dil bilirdilər, sərhədçilərin əmrinə itaət edib yerlərini dəyişir, gah şahe qalır, gah da dərəcəna çapırdılar. Bu mənərəni seyr etməkdən doymurdurdu. Uşaqların hər birinin özliyündə mənğirləyirdi öz atı vardı. Mənim səbi beyyendiyim isə komandirın alaqaşqa atıydı. Digər atlar alaqaşqanı başçı bilirdi, onun hərəkətlərini, yerini yamsılayırdılar. Hərdən aramızda mübahisə düşürdü, hər kəs öz sədiyi atı tarifiylərdi. Sözbüşmə düz gəlməyəndə inciyib küşəşən vaxtlarımız da olurdu. Buna bənzər mübahisə cavanları arasında da düşürdü, amma onların bəhsi at üstündə yox, rus qızlarına-qadınlarına görə yaranırdı. Bazar gününü səbirsizliklə gözəlyərdilər ki, tansa yığısaçaqlar. Ele sərhədçilər özləri də bu günün intizarındaydılar. Hərbi xidmətin gərginliyindən azacıq da olsa canını qurtaran şit keyimli zabıtlar jildomun arxasındakı yolda arvadlarıyla qolboyun gəzişir, deyib-gülür, qarmon çalub mahnı oxuyurdular. Qərib-qəribənin bu çal-çağığında qəsəbənin ünsüzlüyü pozulurdu. Arada-bərədə vəlayətlənən zabıtlar sanki həmin o ciddi, sərbəst hərbiçilər deyildilər. Qadınların vurduluğ etrən xos qoxusu belə əriyəndən gələn əraq-çaxır iyini gizlədə bilirdi. Onların şaqraq güllüşündən bizim küçə əməlli-başlı canlarındı. Bele səsi-küyə qulaqları alicəhdindən, Yarəhməd köpəkləri hümrür, səslərini çaxırmırdılar, özge vədə həftədəmə qıvrə gəzirdilər. Qarış dayı deyirdi varam rus milletinin bu xasiyyətinə, keffərləndən qalmırdı, yoxsa bizim kimi - tezdən naxıra, axşam axura... O, bele danışanda arvadı

Fatma xalası od götürüldü, deyirdi nə durmusan, get qoşul sarıqlaraqlara, aradağın-caxırdan dümlə, ol onların tayı... Qaraş dayı isə halını pozmadan arvadının cavabını verir, deyirdi, ə zalımın qızı, mənim içliyim nədi, heç ne, yüz-iki yüz. İki rus millətine yaxşı yaraşır, içəndə arvadı-kışıl çalib-oxuyur, şənlenirlər, yoxsa bizim kimi? Qanqaraqılıq salır, dava axtarıq... Əsilinə qalanda, Fatma xala diləz deyirdi, güyib-gülən, şəh adam idi. Sənətə meylliydi, şəhərdən gələn artistlərin göstərdikləri tamaşaların birindən də qalmırdı. Dediyləne görə, orta məktəbdən aktrisa olmaq istəyirmiş. Qaraş dayını qınayır, deyirdi sənə ürəcə olmasaydım, indi məşhur aktrisaydım, kinolara çəkilibdim. «Avara»dakı o Rita mənim yanımda olardı heç kim. Fatma xalının nəce bir aktrisa olacağına dəyib bilmezdim, amma bildiyim bu idi ki, o, doğrudan da hindistanlı Ritadan gözəl idi. Amma nədənsə mənə ələ gəlirdi ki, onun deyib-danışdıqları boğazdan yuxarıydı və əgər seçim qarşısında qalsaydı, yəna sənət-məsələki əllesinə qurban verərdim. Özü rayon mərkəzinə yaxın bir kəndəndi idi, Qaraş dayı isə qonşu rayonda çoxub gəlmişdi, sürücüydü, çörək məşinində işləyirdi. Fatma xala partixalıq edirdi, məhəllənin bütün qadınlarını, qızlarını partlarını o tikirdi. Onun tikməşininin həzin səmiri an vızılıtsını andınır, axşamcan kəsmək bilirdi. İki övdlərdən vardı, adlarını da yadarmışdırdılar - Solmaz, Almaz.

Hər bazar günü axşam klubun qarşısındakı meydançada tans başlayırdı. Hərbi orkestrin ifası yerli adamların səmüyyəni düşsə də, amma rəqsə qoşulmağa hər kəs ürək eləmərdi. Çoxu baxmağa gəlirdi. Qərībədi ki, qonşumuz Anisiya xala da gedib rəqs edənlərə, şənlenənlərə qoşulmurdu. Belkə də ürəyindən keçirdi, amma gedə bilirdi, qəbi sınıq idi. Tartan xala onun halına yanır, deyirdi bu yazığın qisməti özəldən pis getlib, çəkdiyi dərdi dağ çəkse, eriyir...

Yaşıl paqonlu, yaşıl furajkalı kefiqök zabitlər dodaqları boyalı matışqalarla qucaqlaşib şövqlə rəqs edir, ortaldığın yığışmırdılar. Alagöz, sarı-samansaç qadınlar, qızlar yalnız özünükülərə yox, yerli cavanları, kışilərə də oynamağa həvəsliyirdilər. Səkinlər arasında rusca bənlər daha ürəkli, təparilydilər, oynaya-oynaya sarışın gələcəklərə pıclıdars, xəfficə gülüb-gülümsəyirdilər, nə deyib, nə danışdıqları özləri bilirdi. Yerli qadınlar-baxır xala qışcaqlıqla, həm də həyayla yanaşırdılar. Aralıcında boylanıb-qızır, rus matışqalarının yerinə abir eliyir, köynək-köynək tötürdülər. Qaraş dayı isə özge fikirdəydi, deyirdi poqranostryadın (red. - sərhəddilər dəstəsi) burada olmağının bir yaxşı tərəfi də budur ki, bizim gedənləri eli qız-qadın əlinə deyir, səvinir... Əl-ələ məsələsi bəzən şişib qanqaraqılığa getirirdi, cavan-cahlıdan kimsə həddini aşıb, oynadıqı qızı şəhvətə bağrına basanda içkili sərhəddilər buna düzürdülər. Çəkmişə, dartışma başlayırdı. «Prekratit bəsporyadki» - Kapitən Qradovun hökmlü əmrilə mübahisəyə dərhal son qoyuldu. Maraqlıydı ki, kapitənin əmrinə hərbiçilər qəder də mükilər riayət edirdilər. Bu qamətli, yaraşqılı zabitli qəsəbədə tanınmayan yox idi. Ele bilirdim o, «Dağlarda zəstava» filmindəki həmin qoxmaz, igid zabitdi və bizim qəsəbədəki poqranostryada kinodan gəlib. Ciddi, sərtkasiyyət bu hərbiçidən çəkinsek də, hər birimiz ona benzəməyə çalışırdıq. Almaz isə səsinə deyisdir, boğazının yoğun yerinə salıb kapitən Qradov kimi ucadan danışırdı. Kapitənin Vulkan adlı səmənət atı vardı və biz onu at belində çox görmüşükdük. Dəyirman dərəsindəki stadionda çapırdı. Bir də görürdün, atını dəreə boyu sayırdıb gözdən itdi. Oturduğumuz yerdən tərpenmir, gözleyirdi. Ele bilirdim Qradov atını düz Arzacan çapır. Çox keçmərdi, dərənin ayağında toz-tozanaq qalxırdı, kapitən bədyə atın yalınmasına yatıb yel kimi gəlirdi. Yəhərdən enib, atın tərli soyuyacağını, ağzının köpüyü yatanacan

yedəkdə gəzdirdi. Heyvanın bədənindən buğ qalxsa da, yorğunluğunu gizlətmək istəyirmiş kimi, səx yurşigini dəyişmirdi. Zabit əlini atın qaşqasına çəkib tumarlayırdı. Vulkan ona, o da Vulkanla yaraşırdı. Qaraş dayı deyirdi o at igid arxası, yul ağasıdı. Biz bu sözlərin mənasını o qədar anlamasaq da, özliyümüzdə inanırıq ki, Vulkan yer üzündəki bütün atların ən gözəli, ən ağılısıdı.

Atı kimi kapitən özü də təbiətən çilgin idi. Çox vaxt tansa içkili gəlirdi və içki belə onu içindəki hansısa ağırılıqdan, gərginlikdən qurtara bilirdi. Hərdən fikirlə, dalğın görünür, onu tanımaq olmurdu. Öz millətindən olan qadınlar, qızlar gözəlləri bu yaraşqılı zabitdən çəkəməsələr də, amma ona yanaşmağa ürək eləmərdilər və ələ kapitan özün də rəqsə çox meylli deyildi.

Bir yul tans təzəce başlamışdı ki, otrədi həyəcan siqnalıyla camaşa qaldırıldı. Qradovun əmrilə sərhəddilər əhəyət-zabitli dərhal cəmləşib sıraya düzülüdü, səflərini pozmadan yaxındakı hərbi hissəyə sarı qaçdılar. Rəqs meydançası bir göz qırpmındaça boşaldı. Kəfsizləyən sərhəddi arvadın-qızların iki bir-üç bir, dəyə-dənəsa dağılışırdı. Onlardan qalan havanın canına hopmuş «Krasnaya Moskva» ətrinin xos qoxusu yudu.

Üstündə iri projektorlar quraşdırılmış, əsgərləyə dolmuş maşınlar Araz boyuna sarı şütüdü. O gəcə səhərdə boyunda projektorların sarışın işığı qaralmaq bilmedi, havaya qalxan fişənglərin ardı-arası səngimdi, sağkı sərhəddə gecəni gündüzə döndərmişdilər...

Böyüklər deyirdilər sərhəddi paqonu daşımaq halva yemək deyil, o yazıqların gəcəsi-gündüzlü yoxdu, şəhərdən axşamcan səksəkədə vələlədölədi. Bunu biz uşaqlar da görür, dərk eləyirdik, hətta yaşıl paqonlu hərbiçilərə yazmışız da gəlirdi. Sərhədin pozulmasını istəməsək də, bir yandan da dəstənin həyəcan siqnalıyla ayağa qalxması bəzə kinodakı kimi maraqlı və macəralı gəlirdi. Marağımız çəken həm də buydu ki, yüzlərlə əsgər və zabitin xidmət elədiyi poqranostryada bir nəfər də olsun qaraqas-qasqoq hərbiçiyə yox idi. Görsən, niyə? Böyüklər bu sal üstündə bax sındırsalar da, bir qənaətə gələ bilirdilər. Buna ərmani şofer Simka sıdınliq getirəndə melu oldu ki, sən dəmə, sualın çox asan cavabı varmı. O, çiyi gözəlləri bir az da qıyıb bic-bic qıymış, dedi, arı, bu vovskaya slayvan millətlərindən olanları götürürdülər, sərhədi bizim qarabalalara etibar eləmərlər. Simka haqlıydı, ya yox, səhəbt bununla bitmədi, əksinə, böyüdü.

- Yaxşı, tutalım belədi, - Qaraş dayı diləndi. - Biz musurmanqı, bunu daş düşdükd, siz ki, urusnan bir məzhəbdənsiniz, sizlə niyə yaxın buraxmırlar. Simka yəni bic-bic qıymış, qonşusunun sualını cavabız qoymadı:

- Akbercan! - dedi. - Mazhəbin bir olmağı hala dost deməx deyil, eli. Qadımın bari o qəder muxarıbları olub ki... Xristian xristiani qımb. Qaraş kişi, san Yerevandan olsan, gərəcaxsan, dükən-bazarda rusca danışana pis baxırlar, heç cavab vermirlər. Arı, bu caxannama, Qarabağ ermənilərini da lağa qoyurlar ki, siz türkdəndənsiniz...
- Ay Allahın ərmanisi, - Qaraş dayı dönüb yanındakılara göz basdı. - Belə baxanda, İrevandakılar haqqına danışırlar. Sənin fəmiləyən nədi, Simka?
- Şahverdilyan! - Simka tərəddüdlə cavab verdi.
- Ay sağıl ol! - Qaraş dayı tapələndi. - Şahverdi bizim sözdü. Urus dili müəllimi var - Yervand, onun da fəmiləyisi Qəhrəmanıyandı. Ta nə istiyrsən?

Simka sualı cavabız qoydu, araya söz qatıb, səhəbtli dəyişdi... Tansda daha çox şuluculuq salanlar Rusiyada əsgərlik çəkib, ordudan təzə tərxis olunmuş yerli cavanlar idi. Soldat formasını bir müddət əylənlərindən çıxarmırdılar. Rəqs meydançasında şeşlənləb özlerini

göstərmək istəyir, hətta əliuzunluq oləməkdən də qalmırdılar, yəni biz Rusiyada qızlarla bəisə qucaqlaşib oynayırdıq. Sərhəddə qırx və ya qırmızı paqonlu tərxişçilərə yaxınliq vəmir, onlara üstəndən əşağı baxırdılar, yəni siz bizim paqondan dəyilsiniz. Otdakı bu ögey-döğməli Qaraş dəyirə qatırdı. Deyirdi dünyanın düz vədəsi bunlar paqon davası salır, tutuşurlar, dava başlasa, neyləyərlər? Düşməni qırağa qoyub, özləri bir-birlərini qırar ki... Zabit arvadları-çərhləri işə əksinə, əle şeylərə məhəl qoymur, yaşıl rəngdən gözləri doybubmuş kimi, qaraqaqonlu, qırmızıpaqonlu demir, kim düşdü, onunla rəş edirdilər.

Qonşu jildomda yaşayan, xəstəxanada təsərrüfat işlərinə baxan Cernov da bu əyləncədən qalmırdı, arvadı Marusyanı qoltuğuna vurub gəlirdi tansa. Özü də toya-bayrama gəlmiş kimi, sahmənli geyinir, bəzənlib-düzənirdilər. Rəşə meydançasında Cernov özünü inamli hiss edir, məharətini göstərməyə çalışır. Sümkürlər çixmiş, sifətini çil basmış arvadını sinesinə sıxıb o baş-bu başa süzür: gözüni onun pudralı, ənlikli-kişanlı üzünə dikib əle şövqlə, məhəbbətlə baxırdı, deyirdin bəs qadınla indicə tanış olub. Gəhdən Marusyanı sağa-sola əyir, gəhdən da əlindən tutub onu firfıra təkli yerində fırladırdı. Cernovun uşaqları boysırası düzülüb baxır, valideynlərinin usta rəşindən həzz alır, çürürünlərdir.

Tumsatan Babaş da tansdən qalmırdı. Rusca əz-qox qırlıdadır. Amma bu sallaqədəcə, totuq oğlan rus dilini başqaları kimi rəşə oynaya-oynaya yox, tum sata-sata öyrənmişdi. Orkestrin qur çalığı içindən onun yorğun, boğuş səsi eşidilirdi: «Səmeçki jəreniel...» Otdalıda süzən cütlərə həssədə baxırdı. Onu tansa dəvət edən olmurdu, sanki bu meydançada yerli yox idi. Yalnız birçə dəfə, Qaraş dəyi demiş, əli matışqa əlinə dəymişdi, özü də əle birinin əlinə ki, Babaş yatsayıdı, yuxusuna da girməzdi. Dodağıbovayl qadın Babaşın qolundan tutub onu otdalığa çəkmiş, «kavay potansuem» demişdi. Matışqanın qolları arasında Babaş özünü göyün yedincili qatında hiss əlemişdi və göyün yedincili qatında qadın onun qulağına pıldamışdı: «Kak tu xorəşo paxneş, yunoşa, jərənnimi səmeçkami». Babaş bu sözləri tərif sanmış, eşitdiyindən həzz əlib sıymışdı. Öyrənmişdi ki, qadının adı Avdotya Saveljevna'dı, poqrantovıyadın komandirini podpolkovnik Şamanovun qayınasıdı, Sibirdən istirahətə gəlib.

Orkestr havanı dəyişib valsa keçdi. Cernov arvadının qulağına nəşə pıldayıb aralandı. Hörmət əlaməti olaraq, dostu starşına Voloşinin həyat yoldaşını nəzakətlə rəşə dəvət etdi. Starşına da hörmətə hörmətlə cavab verib, Marusyanı oyuna çağırdı. Bu əldəyiş tamaşaya yığımış yerli sakinlərə çöç gəlirdi.

Tərhan xala yene dilinə iyiyək eləmədi:

- Adlarını kişi qoyublar, yere giresiniz...

Orkestrin çaldığı vals meydançadakıların sümüyünə düşmüşdü, şövqlə oynayırdılar. Gözlər gənc leytenantla qumral sağçı qızdıydı. Onlar isə öz ələmlərindəydilər, dönb-firanır, meydança boyu süzürdülər. Qızın qur saçları dağalanıb çiyənlərə dağılır, yənindekə yüngül yay paltarının əyləyi qırçılanırdı. Bu cütü ikinci, ya üçüncü dəfeydi ki, tansda görürdü, otdayda yeni gəlmişdilər.

Qefil açılan atəş orkestrin səsinə bənatdı. Adamlar dənub yerlərində qaldılar. Hamının üzündə tələş vardi. Çaxnəsə düşdü. Müklü insanlardan fərqli, kəfikök sərhəddəci o dem ayılıb özlərinə gəldilər. Zabitlərdən rütbəlisi ucaldan nəşə əmr verdi.

Atəş səsi lap yaxından gəlirdi. Kapitən Qradov tapançasındakı güllələri Leninin divardan asılmış iri portretinə boşalıb, yerində hərəkətsiz qaldı.

Kitelinin yaxası açıq idi, furajkasını yanakı qoyduğundan teli əlinə dağılmışdı. Kapitən indiyəcən bu təhrədə görməmişdik. Üzündə gülcə seçilən istəhəzli bür təbəssüm vardi.

Özünü hövnlək yetirən otda boylu zabit səsinə qaldırdı:

- Kapitən Qradov! Sdat orujiei! (red. - Kapitən Qradov! Silahı verin!)

Qradov təkminkini pozmadan, dinib-danışmadan boş silahını zabite uzatdı. Yaxasını düymələyib, furajkasını düzəldti, əlini belindəki ənlə kəmərinə gəzdirdib səhmanlandı...

Bəzar ertəsi qəsebinin susqun həyatı özüne qayıtdı. Sərhəddçilərin də başı xidməti işlərə qanışdı.

Kapitən Qradovun məsələsinə görə Tbilisidəki Sərhəd Qoşunları Zaqafqaziya Herbi Dairəsindən yüksək çinli hərbcilər çox gəlib-gətdilər. İşə Moskva da qanışmışdı.

Qaraş dəyi deyirdi rusun evini yıxsə, araq yıxacaq. Qradovun bu əməli xırdə məsələ deyil, ağır cinayətdi, hərbi tribunallıqdı. Öz həyatını da korladı, başqasını da güdəza verdi... Onun bəyətli kimi də oldu, kapitən tribunallı qarşısına çıxarıldı, otdayın reisi Şamanov da cəzasız qalmadı, rütbəsini kiçildib, onu başqa yerə xidmətə göndərdilər. Deyirdilər otdayda silahlı işlədilməsi ilk dəfə deyildi. Mənim yaşımdan qabağın söhbətiydi: iki sərhəddi zabit at belində gedib Məmməd bəy kəhrizinin üstündə yeyib-çil sərox olmuş, biri silahını çixərək dostunu vurmuşdu.

Herbi hissədə gərginlik yandırdığı gəndən-gənə də hiss olunurdu. Xidmət itizması daha da möhkəmlənmişdi. Bunu əşqamlar bizim küçədə öz həyat yoldaşlarıyla gəzib-dolaşan zabitlərin davranışından da səzmək olurdu. Starşına Voloşin də özge qırmıydı, daha səndəyə-səndəyə, səkkiz yazə-yazə yerimirdi. Həmişə üzügütlər gördüyümüzü bu adam indi ciddiləmişdi və ondan daha araq-çaxır lıy gəlirdi.

Qradovun həbsindən sonra onun səmənd atını da gördüm deyənlə olmadı. Vulkanı Araz boyundakı tansəvalardan birinə aparmışdılar.

Klubun qabağında Leninin yeni portretini asdılar, güllələrin divarda açdığı oyulaqları suvayib ağardırdılar, sanki heç bir hadisə baş verməmişdi. Amma daha bazar günləri tansə olmurdu. Tansə olmasa da, yerli cavaniar yene klubun qabağına yığışır, öten günlərin nisgillini yaşayırdılar. O əhvalat bizim uşağ zəhnimizdən, yadırmızdan-yaddaşımızdan da silinməmişdi və sərhəddi oyundan yene hər kəs oyundan kapitən Qradovun olmaq istəyirdi.

***

Ağoqlan dağının düşündəki geniş hamarlıqda hündür gözətçi külləsi, tikanlı məftil bərkidilmiş şireklər, şumlanıb darənmiş ensiz torpaq zolağı, əyri-üyrü qazılmış səngərlər aralardan aydın görünürdü. Sərhəddçilər bu məkənda bir sərhəddic qurmuş, sərhəd ab-havası yaratmışdılar və təlim məşqlərini də orada keçirdilər. At belində tikanlı məftillər boyu gəzişir, darənmiş şumluqda iz olub-olmadığını yoxlayırdılar. Casus yaxalamaq yığışıyla özlərindən çıxan, canlarına cəfa qılan ovçarkalın açılıq həflitli, komandirlerin ucadan verdikləri əmrilər, avtomat, tapança səsləri eşidirdilər. Əle bil əşgərlər də biz uşaqlar kimi sərhəddi oyunu oynayırdılar. Yaşıl paqonlu, yaşıl furajlıklı sərhəddçilərin təlim məşqlərini başlanməstlyə bəri yanda da bizim oyumuzmuş qızırsdı, aralından da olsa, sərhəddçilərin hərəkətlərini eynən yansayırdıq, birca ələtimizdə atımız yox idi. Ölməkdə oynuncaq silah dəyüştüb vurusur, spion yaxalayırıdık. Həyətədəki əfəl itin - Sanbaşın bizə qoşulması isə oyunumuzda daha da maraqlı edirdi. Bu vəcsiz,

lenbə köpek əvvəl-əvvəl həvesli görünürdü, burnunu sallayıb təpərlə torpağı iyiyir, bizi dalınca ora-bura dartır, nə axtardığını özü də bilmirdi. Btze işe ele gəlirdi ki, o, casus izinə düşüb. Amma lipiçnq itin bu həvesi çox çəmkirdi, tez bezir, gedib həyatın ortasında uzanır, milçək qapırdı və götürdü ki, bu maymağa milçək qapmaq, spion tutmaqdan daha maraqlıdır.

Bizim oyun meydançamız yamacın yastanasındakı rus qəbiristanlığı deyilən, alçaq daş hasarlı, demir çəli Abidenin həndəvəriydi. Məzarlıqda 1928-1932-ci illərdə qaçaqlarla döyüşlərdə həlak olmuş rus əsgərləri uyuyurdu. Məzarlardan biri xeyli böyük idi. Deyilənə görə, qəhrəman bir zabiti vəfati atıyla birlikdə basdırmışdılar.

Abidenin özündə həmişə tar çiçək destəsi olurdu. Çiçəkləri qonşumuz Anisiya xala qoyurdu. Onun da hər bu məzarlıqda yatırdı. Otuzuncu illərin əvvəllərində Araz boyundakı zəstəvada xidmət etmiş, sərhədə qaçaqlarla döyüşdə həlak olmuşdu. O vaxtdan dul qalmış Anisiya öz yurduna dönməmiş, taleyini bu yerləre bağlamışdı. Məhəllə arvadları, özlərinin dedikləri kimi, cəmi birca ilin gəlini olmuş bu yad qızının taleyinə hələ də acıydılar. Bırotaqlı dansəq mənzildə yaşayırdı. Yerli adamlara qaynayıb-qarışmışdı. Qərib olduğundan qonşular ona ürek yandırirdilər. Yerli qadınlardan fərqli, Anisiya xalının özü pudralı, doqdaqları isə boyalı olurdu, ele bil lələ ləçəyi yapışdırırmışdı. Bəzi ağzıgöyçəklər dəldada ona «Lələdoq mətmişqə» deyirdi. Qulağı çalsə da, amma qadın buna məhəl qoymur, öz eməlinə bir qəbahət görmürdü. Üzünün rəngi qansız, ağbappaq idi. Onun ağıltına qadınlardan dargözülü əleyib həsəd aparandırla da tapılırdı və ehləri öz əsmərliliyinin xəcalətini çəkirdi. Tərlən xala deyirdi bu mətmişqən rəngirufu nəsiləndə-kökəndə, mayası belə tutulub. Ele bil dələmədi. Həm də o yanmamış, özünə baxandı, hər səhər süd içir, niyə də ağbappaq olmasın?... Rus qadının qibte edilişə yeganə üstünüylü dərisinin, üzünün boyazlığıydı və qibte etsələr də, heç kəs qara taleli ağ qadının çışmətinə bənzər ömür-gün yaşamaq istəməzdi.

Səhərlər südsatənin yolunu hamıdan çox Anisiya xala gözleyirdi. Kirli Gülü sərhəddilər səhərciyəlinde satdıgını satır, satmadığını da götürüb yolu ayyaddırdı bəri üzə. Bizim həyətə keçər-keçməz, qırımı eməlli-başlı deyişirdi, səsinə qaldırır, ucadan həylayrdı:

- Moloko! Moloko!..

Kirli Gülü'nün adı mənim də ürəyimə yatmırdı. Anama deyirdim ki, o arvadın süd alməsın. Anam başımı tovlayır, mənə dile tuturdu ki, onun adına fikir verməyim, özü təmizkardı, satdığı süd də çixaca qaymaqdı. Atam anımın sözlərinə gülməyirdi, mənəli-mənəli başını bulayırdı.

- Südsatənin səsi kəsəmk bilmirdi:

- Moloko! Moloko!.. Aynise, moloko!..

Anisiya xalaya Aynise deyirdi, dili belə yatırdı. Yalnız onu adıyla səsləyirdi, əlbət, ona görə ki, daimi müstərişiydi, ele gün olmurdu süd alməsın. Anisiya xala isə onun şirin bir ləhcəyə çadırın, ona Kirli Qyuılı deyirdi. Aldığı südü kiçik mis qazançaya töküüb dahlizləki kerosinkanın üstünə qoyur, xeyli qaynadırdı, guya çox qaynatmaqla Gülü arvada yaraşdırınlar «Kirli» ayaması da buxarlanıb çəkildirdi.

Bu dəfə Anisiya xala əşişə çixmıdı, pəncərəni açdı. Səsindən soyuqladığı bəlliyyədi. Kirli Gülü onun halına yandı:

- Aynise, işto işluçilos? Nolub, soyuqlamısən?. Allah, mənə ödür!..

- He, geca mana soyuq olub, sasım da batb.

Südsatən qulağını dartıb, özüylündə pıplıladı: «Qulaqlara qurğuşun! Uzaq olsun!» Bu sözlərlə xəstəliyi qovmaq istəyirdi. Vayсылar:

- Yazıq Aynise! Qərib Aynise!..

Südsatən bu ağbəniz, bizburun qadını açıq-aşkar başqalarından seçirdi. Anisiya xalının süd qabını daşlandıyan döldürür, onunla söhbətə girirdi, ele bil bununda da bu nakam taleyin qızının dörd-sərinə şərək olmaq istəyirdi. «Ay Aynise, gecələr rəhmətlik erin yuxuna girir?», - soruşurdu. Her dəfə də eyni cavabı alırdı. «Koneçno, - Anisiya xalının səsi əsirdi: - Eh... Ele gece olur Aleksey yuxuma girəmsin. Smotryu, vot idet moy lyubimiy, moy ançel (red. - Baxıram ki, budur gəlir mənim sevgilim, mələyim)... Baxıram ki, budur gəlir, ağ köynekdə, əlində da bir dəsta ağ çiçək... Bilir ki, ağ çiçəkləri xoşluyuram. Çiçəkləri mana verib gedir, dayanmır. Dalınca qaçırəm, çata bilməyir, qaçırəm, eşitmir...»

Anisiya xalaya ürəyim yanırı. Ele bilirdim qadının səhərlər erinin qərib üstünə qoyduğu çiçəklər Alekseyin yuxuda ona verdiyi çiçəklərdi - boyaz çiçəklər!..

Böyüklərin dediyinə görə, Alekseyi yüzbaş qaçaq Ağayar öldürmüşdü. Atmağından bilmışdilər, düz alınından vurmuşdu. Yüzbaş Ağayar beş-on günün qaçağı olmamışdı, otuzuncu illərin əvvəllərindəndə dağlarda-dərələrdə Şura hökumətinə qarşı vuruşmuşdu. Özünün bayrağı varmış, sancmış Dirdağın tepəsinə, hökumətə hökumətlik əleyirmiş. Onun üstünə qoşun çəkəndə başının dəstəliyini addayrılmış Arazın o tayına, ara səngiyinə qaçırdı, bayrağını sancmışız öz yerinə.

Maraqlıydı ki, qaçaq Ağayarın həvali Behruz da tanıyırdı. Tanıyırdı deyəndə, adını eşitmişdi. Bizim Yal məhəlləni su tutmadığından, evlərə suyu vedrəylə orta yaşlı bu kişi daşıyırdı. Behruzun ağıldanamayıfığı, səyliyi aralıdan çadırırdı. Üzü həmişə tükülü olurdu, əlinə üzünü geyardı əyninə, cındırından cin hürkürdü. Mən bu parabeyini özge diyəfədə təsəvvür edə bilmirdim, deyim ki, bunu heç istəməyirdim də. İstəyirdim həmişə belecə licimdən çixmış, tiftikləmiş pal-paltarda olsun ki, cinlər onun cındırından hürksünlər. Qorxurdum ki, cinlər-acinələr bu başdanxarabı başdan çixnab özrləylə qədim cinlər diyama apararlar.

Bir yol Behruz kütrəng sınlıqda görəndə gözrlərimə inanmadım. Sınlıq aralıdan teze kimi görürüdü, amma geyilməmiş. Geyilməsə olsa da, sökütyülməyənə yox idi, iri, qara düymələri də yerindəydi. Qonşulardan kimse verməmişdi. Amma bu libası sudəşayına yaraşdırın yox idi və ele onun özü də özünlü öz qabında görmürdü. Gah qolunu qaldırıb özünlü süzür, gah da yerliyə sırlıqlın ətəyini dartıb tumarlayırdı. Behruz açıqdan-açıqda bu pal-paltara sığmırdı, əynindən çixnab hara gəldi, atırdı. Namiçlə mən çox güdəndən sonra Behruzun ağdacad asdığı sınlıqlını süsə qırığıyla cınc-cınc ələdik, tikişlərin yerindən pambıq parçaları prtlayıb çıxdı. Bunu ürəkəle ələdik. Əməlinizdə qəbahət görmür, əksinə, doğru-düzgün iş tutduğumuz və bununda da Behruz böyük bir dərddən, sıxıntından qurtardığımızı düşünürükdük. Bəlkə də bu iş kimin tərəfdarlığını bilən vardi, amma nədənsə üstünü vuran, bizi tənbeh ələyən olmadı, ele bil bunu çoxdandan gözleyirdilər. O gündən Behruz cındır sınlıqlını bir dəfə də olsun əynindən soyunmadı, özünə yaraşdırdı.

Qıy-yığı yirtiq qaloşda gəzirdi. Yorulmuş demir, əlində dolu vedrələr dikirdi kim bilir güldə nəpə yolu qalxırdı. Məhəllə arvadlarının dadına yaxşı çatırdı, deyirdilər Allah Behruzə məhəlyə çox görməsini, o olmasaydı, biz heylərdik?

Behruzun bir xasiyyəti də vardi, heç vədə muzd söhbəti salmır, kəşmət kəşmirdi, kim nə verirdi, onu da götürürdü. Arvadlar eriyinin islahatdan çixmış nımdaş pal-paltarını Behruzə verirdilər. Daşdığı sürtən haqqını çəpik-

İçində ora-bura vurnuxurdu, guya dünyanın axırıydı. Cibində nə çəpik-quruş vardısa, tələm-tələsik əskiyə büküb basdırırdı torpağa. Uşaqlara da bu gerek idi, dinc durmur, dəlinin «dəfnesinin» izinə düşürdürlər, yerdənbəlanı axtarırmış kimi, ellerində şiş, yamacın döşünü dəlmədəçəkli əleyirdilər. Deyirdilər Behruz pul ekir, biz də biçirik. Fıngırc xalının oğlu Qaryaqəz bizdən böyük idi, torpağın altındakı çəpikləri tez tapırdı, ele bil iy bilirdi. Klubun kəlləyirindəki daş artırımın qaşında oturub iştahla, ağzını marçlılada-marçlılada suxarı yeyib, qazlı su içəndə bildirlik ki, bu yekəper, irisəfat oğlan yene qənimət ele keçirib.

Behruzun harada gecələdiyini bilirdik, rusa qəbiristanlığında aşağıda torpaq qazmada – köhlüdə qalırdı. Amma o səmtə yaxın gedən olmurdu, özlüyümüzdə köhlülü nağıllarda qorxunc kahalara bənzədir, xoflanırdıq.

Sər qaşında qararıq iri ağzılı əjdaha olub Behruz uduvru və ele bildirlik ki, onu bir daha görməyəcəyik. Səher açılır-açılmaz, Behruzə haylayan arvadların səsinə vedrə danqılıtsı cavab verirdi və danqılıt bizə deyirdi ki, bu gecə də əjdahanın Behruzə yazığı gəlib, onu udmayıb. Əksədə verən boş vedrələrin danqılıtsı məhəllənin həyat nəğməsiydi ele bil.

Anisiya xalının da suyunu Behruz çətdirirdi. Bu qadın tək olduqundan gündə iki-üç vedrə su ona yetirdi. Pəncərədəki dibçək gülləri olmasaydı, belkə birca vedrə də bəsiyirdi. Özündən çox çiçəklərin qağısına qalırdı. İşdən gələndə başını bunuya qatırdı. Bir də görürdün, astadın çiçəklərlə danışıq və onun bu sayıq davranışını mənə həm qərübə, həm də maraqlı gəlirdi. Ele bilirdim Anisiya xala yalnız bizi qəşəbədə deyil, bütün dünyada çiçəklərin dilində danışan yeganə insandır.

***

Çökəkdedki obalan üz kəhriznin suyu götürüb getsə də, bizim məhəllənin ab-havası özgeydi, hər damlının hesabı aparılırdı. O üzəndə həyətimizdə yaşılıq az idi, iki yaseəm kolu, iki badam və bir də tut ağacı vardı. Yaxşı ki, evimizin arxasındakı asfalt yol boyu uzanan arxıdan bulanaq da olsa, arasıra su axırdı, Şahveleddi kəndi tərəfdəki kəhrizdən gəlirdi. Yalnız arx boyu əkilmiş ağaclar yaşıl dona bürünürdü.

Tənha tut ağacı yaşayış binasıyla aralıdakı ümumi tualetin arasındaydı. Yazda bağ-bağat variantı-bərlənəndə bizim tutun yarpaqları sarılıq tapıbmiş kimi, sarılmağa başlayırdı. Susuzluqdan savayı bu ağacın ayrı dərdi də var idi, hava qaralar-qaralmaz, uşaqlar ayaqyoluna getməyə ərindir, ayaqüstü özlərini verirdilər tutun dibinə. Bu azmış kimi, həyətdəki Sarıbaş da onları yamsılayır, qıncını qaldırıb ağacın dibini isladır. Erəkək tut idi, barsız-bəhərsiz. Əgər bar getirsəydi belə, dilinə vurən olmazdı. Bu ağacdən faydalanan yeganə adam ərmeni usta Misax idi. Banazor kəndində yaşayırdı, zurnaçıydı. Zurnaçıydı deyəndə, ele bil qabiliyyəti-bəcarığı yox idi, çalanlara dem tuturdu. Payızda, ağaclar yarpaqlarını töküüb, donunu çəyışəndə zurnaçı Misaxın yolu bizim həyətdə də düşürdü. Bu qışq adamın geyim-kecimi də qərribəydi, qış-yay ayağına toxunma corab, öküz göndürən gəlinəqaytaran – uzunburun çarın geyirdi. Köynəyinin üstündən ərni kəmər bağlayır, başına xaki rəngli, uzun günlüklü şapka qoyurdu. Bizim məhəlləyə toy çalmaqda gəlmirdi, illəti özgeydi...

Usta Misaxı eşşəyinin belində, əlində dəhrə gələn görəndə oyunumuzdu yarıncıq saxlayıb, oğlanlı-qızı tut ağacının altına toplaşdıq. O, uzunulağın noxtasını işiq dirəyinə bağlayıb, bostan oğurluğuna gəlibmiş kimi, sağa-sola boyladı. Qolları yanlara açıb gərənçdi. Onun bu hərəkəti heyvana nə

dədəə, uzunulaq boğaza güc gəlib, başladı anqırmağa. Anqırı usta Misaxı açmadı, üzünü turşudub öz dilində «bavakan e qoral» (red. – Bəsidir anqırıldı! (erm.)) deyib heyvana acıqlandı. Eşşəyini anqırtsı divanın dibində uzanmış iti də bezar elədi, dəyəsən, başını dikəldib uzunulağa sarı-bir-iki ağız hürdü, yerindən qalxıb həyatın o başına tərəf getdi.

Pəncərədən boylanan Qaraqış kişi soruşdu:

– Usta! Uzunulaq anqırın nə dedi ki, Sarıbaş toxundu?

Misax kişi qımsıdı, tövrünü pozmadan diləndi:

– Ara, man na bilim, eşşək dilini qanırıram. Sizin millətin yaxşı sözü var eli, deyir eşşək anqıranda itin başı ağrıyar.

Usta Misax bizi gözcücu süzdü: «Balalar, kepiniz necədi? Kepinizə pısdırıq eliyin!» – güyd verdi. Dəhrəni kəmərinə keçirdi, üzünü güc tutdu, «ay asıvats» (red. – Ya Allah! (erm.)) deyib ağaca dırmaşdı, Meymun kimi budaqdan-budağa addadı, seçib bir düzünü dəkməyə başladı. Dəhrənin səsi həyətlə yayıldı. Ele bilirdim usta budağı dəhrələyəndə ağac ağrı çəkir, sadəcə, dilil olmadıqından səsi çıxmır.

Zemlemlər (red. – Yeröllər) Şəmil dayının qızı Nazilə göz yaşlarını saxlamadı, ürəyiyuxa idi. Kiçik qardaşı Vəlif də ona qoşuldu. Bizim pərişan halımız ustanın heç söküyünü də tikmirdi, öz işindəydi. Başımız tovlamaq istəyib, ağacın təpəsindən bir onu deyirdi ki, aqlamayıb, siz yekələndə toyunuzda zurna çalacaqam... Bizi söhbətə tutur, min bir fəndə öz əməlinə haqq qazandırmağa çalışırdı. Onun sözlərindən bizdən ötrü heç bir mənası yox idi, danışıqları beynimizə batmırdı. Böyüklər isə günyürdülər ki, qəşəbədə nə bayram şənliyi-sədyənəliyi, na toy-düyün var, hamısını bizim həyatın tutundan düzəldilmiş qara zurna ilə yola verirlər. Yalnız Qaraqış hər dərdən Misaxa sataşır, üreyindən keçənləri onun üzünə vururdu. Bir yol deddi, usta, mənə qınamə, ele bil sən çalan zurnadan bizim həyat uşaqlarının sidiyinin liyi gəlir. Usta Misax pörtüb porsusa da, özünü o yerə qoymadı. Zorla gülmədsə, zarafata salıb deddi, ara, Qaraqış kirvə, mazhap haqqı, sən düz deyirsən, eli. Dəhrənin səsinə Behruz ərllərində dolu vedrə xınladıqı, kiməsə gətirdiyi suyu ağacın dibinə boşaldı, ele bil bunu tutun yarasına mələhm olsun deyə, elədi. Üzünü ağacın təpəsindəki ərmeniyə tutdu:

– Misax kirvə, bu ağacı niyə kərsinə? Doğruyub odun-oduncaq eliyəssən?

Usta elini işdən soyutmadı.

– Ara, yox! Qara zurna düzələdəcağam, elil! – dedi. – Yaxşı, kepin itiyən zurna ərəkə tutdan olur. Musurman uşaqlarının toyunda çalacağam!

Behruz dımdədədə də, gözünü baxdığı səmtdən – ağacın təpəsindən ayırmadı.

– Usta! Sizin kənddə ərəkək tut yoxdu, hamısı qancıqdı ki? – soruşdu.

Usta Misax güldü. Dəyəsən, belə sual zölməirdi.

– Var, elil! – mıçıldadı. – Amma bu tutun zurnaşınan olmaz, çalanda dil açıb dilənir. Ara, Baxruz, sanda da sözlər var ha...

Behruz yene dımdədə. Amma onun sükutu bu dəfə də çox sürmədi, lapdan-şapdan soruşdu:

– Misax kirvə! ərmeninin delisi nə yöndə olur? – köynəyinin qoluyula sulanmış gözlerini kururdu.

Usta Misax elini saxladı. Yaman çətinə düşmüşüdü, bildirdi nə desin.

– Vallax, bilmirəm sənə nə cavab verim...

– Sizin millətin delisi olmur?..

Usta özünü saxlaya bilmədi, metal dişlərini göstərib irişdi.

– Olur, niyə olmur? Hər millətin ağıllısı da olur, delisi də, elil!

- Buranın dəlisi mənəm.
- Ara, Baxruz, sana nolub dalı olasan! - usta Misax dəlinin könlünü almaq istədi. - Sana dalı deyənün özü dalıdır!
- Yox, usta! Dəlisiz dünya olmaz, dəli də gərəkdir!
Usta güldü.

- Ara, valax-billax, san çoxlarının açılması, əli! İstiyirəm, köç bizim kəndə, burda musurman sanın pulunu oğurluyur. Mazhap haqqı düz deyirəm, Kolxoz sana ev də verir. Ha, eli...

- Yox, usta! Ermeni donuz yeyir, mındardıl... Mən Banozora getmərim, pulumu oğurlasa da, qoç özümünkü oğurlasın... - Bəhrüz boş vedrələri götürüb kəhrizə san sallandı.

Zurnaçı Misax ağacın təpəsindəncə Bəhrüzün qarasına deyindi: «Dalidən soruşurlar niyə dalı olmusan, deyir ağılların dərdini çəkməxdən».

Bir qiş günü xəbər çıxdı ki, axşam Zamzuran toydan qaçıbdansa usta Misaxı Çöplü dərədə canavar yeyib. Ele yemişdi, sümüyü də qalmamışdı. Adamlar zurnaçıni zurnasından tanıyırdılar.

***

Havali Bəhrüzün sözü-söhbəti Anisiya xalayla yaxşı tuturdu, ona görə ki, bu qadından qaçığı, nəvəziş görürdü. Qadın onunla balaca uşaqla davranan kimi davranırdı. Əslinə qalanda, bu adamın ağı ele uşağ ağılydı, sözünün irəlisini-gerisini bilmirdi. Amma birdən də ele söhbətlər eləyirdi, ağıllının ağılna gəlməzdi. Onda Qaraş dayı «dəlidən doğru xəbər» deyib dəlini byürdü.

Qərıbəydi, hamının Bəhrüza yazığı gəldiyi halda, bu başdanhavalının da Anisiya xalaya üreyi yanırıd, oturub onunla söhbətəşəndə gözləri dolurdu. Rusu Anise çağırırdı.

Bir yol Anisiya xala Bəhrüzün getirdiyi suyu iri qaba boşaldanda baxdı ki, su benövşəyi rəngdədir. İçin ne yerdə olduğunu anladı. Hərden belə hallar olurdu, dəcəl uşaqlar löldə vedrəyə xəlvtəcə bir çimdik marqanes tozu atır, öz eməllərindən həzz alırdılar.

Bəhrüz vedrələrdəki rəngli suyu aparıb tut ağacının dibinə boşaltdı. Qoca tut bəlkə də ekildiyi vaxtdan belə pay görməmişdi, torpağı damar-damar qəbartmış saxəli kökləriylə suyu acgözlükə canına çəkdi.

Bəhrüz yorğun-arğın gəlib yerdə oturdu, küreyini divara söykədi. Ne o danışıd, ne də Anisiya xala.

Sükutu Bəhrüz pozdu:

- Anise, bir hovur dincimi alım, sənin suyunu götürəcəm. Buranın uşaqları dəcəlxatadırlar. Hər əmələnd çıxırırlar. Mənin pulumu da oğurluyurlar.

Qadın dinmədi, başını yüngülcə tərpətməklə kifayətləndi. Bəlkə, yenə də üreyindən keçirdi ki, bu ələcsiz adamı şor-çörəyə də olsa, qonaq ələsin. Amma yaxşı bilirdi ki, Bəhrüz onun əlindən pay almıyacaq.

Bəhrüz, urus arvadları dodağını niyə irəhlyir? - Bəhrüz soruşdu. - Vərdiçdisiniz?

Anisiya xala gülməsədi. Nəse demək istədi, amma Bəhrüz ona aman verməyib, sözünün gerisini getirdi:

- Anise, sən də donuz əti yeyirsən? Sizin millətin hamısı yeyir?

Anisiya xala özünü saxlaya bilməyi ucadan güldü. İndiyəcan onu belə gələn görməmişdim.

- Ne bilim, ay Baxruz... - sualdan yayınmaq istədi. Nədənə, mənəli-mənəli başını buladı.

Donuz söz-söhbəti salanda Bəhrüzün qırımı xırı-nırı dəyişirdi, dili dolaşır, kəkələyirdi. Eymənirdi, sanki kimsə zorla ona donuz əti yədircəkdə.
- Ermeni də yeyir. He, özüm görmüşəm... Çernov donuz öldürəndə şofer Simka, dərzil Levon, pınaçil Astan gəlib onnan et alır. Donquz mındardıl! Sən yemə, Anise!

- Yaxşı, yeməram, - başdanhavalının bir də həvalanacağından ehtiyat edirmiş kimi, qadın təzcəne razılaşdı.

Bəhrüz aralıda uzanıb, gözəlirini yiyəsindən çəkməyən iti səslədi:

- Qoten! Bari gel, uzaqda niyə uzanmısən?

İt öz adını eşitkəç, quyrugunu bulayıb astadan zingildədi. Qoten aralıq itiydi, Bəhrüza məhr salmışdı, onu özüne yiye bilir, dalınca düşürdü. Süleği də olsa, yerini tanıyan idi. Bizim jildoma yaxın gəlmirdi, çünki bir dəfə Sarıbaş ona cummuş, diş çıcamışdı. Arvadlar Bəhrüza əlmuzdu şor-çörək verəndə o, Qotenin payını ayırır, qalanını isə ele oradaca ağzına təkirdi. Çəyməmədən, loxma-loxma uduurdu, ele bil qorxurdu ki, böyürdən kimsə çıxıb onun ruzusunu ələndən alaçaq.

Bəhrüz dil boğaza qoymurdu, təbi gəlmişdi, aydan vurub, çaydan çıxırdı.

- Anise, sən də mənim kimi təksən, qohumun-simsarın yoxdu. Yad qızısın, musurman səni almaz. Urus soldatının birinə ərə get dayna, niyə getmişsən? Səni alımlar?

Anisiya xala çiyinlərini çəkib büzüşdü, dinmədi.

Bəhrüz kirmək bilmirdi:

- Ermeni Qırışın qızı İrozana da alan yoxdu, donuz əti yeyir, onnan yana.

Mamaçadı, musurman arvadları doxturxanada o doğuzdur.

Anisiya xala susunqca oturmuşdu, fikri-xeyali kim bilir haralardaydı.

Bəhrüzün sözünü-söhbətini tutmaq olmurdu. Ağlına korluq vermir, ağzına gələni danışırdı.

- Ay Anisə! Deyirlər sənin erini qaçaq Ağayar öldürdü. Həylədi? - soruşdu. - Ne üstündə öldürdü? Helbat, xatakar olub, dinc durmuyub, ona görə...

Qadın səksəndi, başını qaldırırsa da, yene dinmədi, gəyib dabdalada düzülən sualları eşitməmişdi. Eşitmişdi, sadəcə, cavab tapmı, nə deyəcəyini bilmirdi. Bəlkə də bunlar Anisiya xaladan ötrü dünyanın ən çətin suallarıydı. Əslinə qalanda, sualların hərəsinin bir dastan cavabı vardı və bu nakam tələli, dərdli qadın çir-cındır içindəki adamı ağılyerində bilsəydi, üreyini ona da açar, dərdini danışıb yüngülşərdi.

Qadın dəridən ah çəkdi, köksündən opan yanğılı ah, bəlkə də dəlinin sualının qısaca cavabıydı. Ovcunda xışmaladığı desmalı yaşarmış gözlərinə apardı.

Bəhrüz dilotu yemişdi ele bil, sözüne ara vermişdi.

- Anise, erinin adı neydi?

- Aleksey!

- Aleksey? - Bəhrüz dilinə yatan terzdə tələffüz elədi.

Anisiya xala onun bu yanlığına fikr vermişdi.

- Ne təhər kişiydi? - Bəhrüz soruşdu.

- Uca boylu, yaraşığılydı, - qadının üzünün ifadəsi dəyişdi. Sifəti azacıq nurlandısı da, ancaq çöhresindəki qüssəni sile bilmişdi...

- Anisə! Alekseyin şikili var? Gətir, baxım.

Anisiya xala bayaqdan bunu gözləyirdi ele bil, yerindən dikəlib otağa keçdi. Əlində çərçəyini salınmış şəkil qayıtdı. Mən o şəkli görmüşdüüm, Anisiya xala çərçəyinin başından əsmişdi. Ucaboy, qəmətili zabit yanakı dayanmışdı, harasa uzaqlara baxırdı. Başında qırmızı ulduzu şiş papaq, ayağında uzunboğaz çəkmə vardı. Belinə tapanca bağlamışdı.

Bəhrüz şəkil əlinə alıb kirmişçə bir xeyli baxdı.
- Belində tapançası var. Ərin nəçənnik olub, Anisa? - xoflu-xoflu səsinə qışb soruşdu.

Anisiya xala onun sualına başını yüngülcə tərpetməklə cavab verdi. Qarşısındakı havalı adama niyə hesabət verdilinin səbəbini özü də bilmirdi. Bəhrüz bulanıq, çiyid gözlerini hələ də şəkildən ayırmı, ehl bil daha nəsə soruşmaq istəyir, amma ürək eləməirdi. Onun şikəst beynindən nələr keçdiyini kim nə bilərdi?

- Anisə, erinin söxası qalır? - qəfilən soruşdu.
Qadın diksindi, sifəti tutuldu, yanağı səyirdi, belə söz-söhbət gözlemirdi. Dodaqları titrədi, ele bil nəsə demək istəyirdi, amma dili söz tutmurdu.

Bəhrüz gözünü şəkildən ayırmayıb, sözünün gerisini getirdi:
- Yaxşı sapoqları var. Oları ver maa, geyim, evəzində saxa su daşıyaram. Qışda irizin qaloşda ayaqlarımı don vurur.

Anisiya xalının vücudu əsdi, sanki bir andaca həyətə xəttə çökmüşdü. Bəhrüzün dediyini eşitməyibmiş kimi, yena dinmədi.

Mən pəncərənin qabağında çəkildim. Anamdan soruşmaq istəyirdim ki, «söxa» nədi?

Anam təəccübləndi, evvel sözü yayındırmaq istədi, amma əl çəkmediyimi görüb, könlülsüz-könlülsüz izah elədi ki, «söxa» ölmüş adamdan qalan pal-paltara deyirlər.

Ətim ürəşədi, kaş bu sözün mənasını öyrənməyeydim. Pəncərəyə yaxınlaşanda Bəhrüz əllərində boş vedrə maliyyə şöbəsinin yanıyla üzəşəği sallanan gördüm. Əfel iti də taytıya-taytıya dalınca düşmüşdü. Anisiya xala da yox idi, keçmişdi otağa...

* * *

Qaçaq Ağayının oğlu Əşrəf orta məktəbdə ədəbiyyat müəllimiydi. Anama da dərş demişdi. Anam deyirdi bilikli müəllimi, hörmətli-izzətli adamdı... Biz hələ məktəbə getməsək də, Əşrəf müəllimi tanıyırdıq, hərədən evimiz arxasından gəlib keçirdi. Rus qəbiristanlığının yanından ötəndə ayaq saxlayır, kirmişçə durub dalğın-dalğın baxırdı. Biz dava-dava oyuna ora verir, müəllimin bu halından nəsə anlamamağa çalışırıq. Yalnız o gedəndən sonra oyuna davam eləyirdik.

Bir yol Əşrəf müəllim rus qəbiristanlığından çıxan Anisiya xalaya üzbəüz gəldi, ele bil bu görüşü çoxdan gözləyirdi. Qadın özünü itirdi, salam verib tez uzaqlaşmaq istədi, amma müəllim onu saxladı. Danışığı tutdu. Əşrəf müəllim nəsə deyirdi. Biz onun nə söydiyini eşitməsək də, gördürük ki, Anisiya xala ləngimək istəmir. Hərden başını bulamağında görünürdü ki, eşitdikləri onun üreyindən deyil. Əllərini üzünü tutdu, sonra iti addımlarla evə sarı yönəldi. Yanımızdan ötəndə gördüm gözələrindən yaş axır. Özünü toxtaq tutmaq istəsə də, bacarmırdı.

Mən ürəyimdə Əşrəf müəllimi qınayırdım. Nənəm demiş, qəlbisinq qadının qəlbini niyə bəzə dindirirdi. Başqa uşaqları bilirməm, mənim müəllimə münasibətim birdən-birə dəyişmişdi. Ürəyimdə təkcə onun özünü yox, atası qaçacaq Ağayın da yamanlayırdım. Yamanlayırdım ki, Anisiya xalanın əri Alekseyi niyə öldürüb?

Anisiya xala boynuna almısa da, həyat arvadın işin nə yerdə olduğunu texm eləmişdilər. Söz gəzirdi ki, Əşrəf müəllim rus qadına, Tarlan xala demiş, eşq elan eləyib. Kimi müəllimi qınayır, kimi isə ona haqq qazandırır. Əşrəf müəllimin arvadı uşaq üstündə tələf olandan sonra o, bir daha evlənməmişdi.

Tarlan xala arvadları başına yığmışdı.
- Mən ele əzəldən şəkildim, dalağım sancmışdı, - dedi. - Müəllimin bu tərəflərə hərlənməyindən gözüm su içmədi. Əvvəl Anisiya heç ağıla gəlmirdi, deyirdim ələt... - dönüb Gültzar xalaya baxdı, sözünün gerisini getmədi.

Gültzar xalının üzü pül təki qızardı, ancaq özünü o yere qoymadı. Gültzar xala dul qalmışdı, əri davadan qayıtmışdı. Məktəbli oğlu Cəferlə birotəqli mənzildə yaşayırdı.

Tarlan xala onun nə kökə düşdüyünü görüb, tez sözü dəyişdi:
- Anisiyanı deyirəm e... Urus olanda nolar, cavan çiq deyil ha, Əşrəf müəllim qabağını kəsib küçədə ona eşqnamə oxuyur. Dada-babadan qalan adətdi, əvvəl elçi göndərir, sözə çapı ağız arayırlar, sonra da ki...

Gözəl xala onun sözünü nəşədi.
- A Tarlan, yazıq Anisiyanın kimi var ki? - dedi. - Qərib, kimsəsiz adamdı. Gərək bir ağsaqqalı, ağıbırçayı olsun ki, qapısına elçi gəlsin. Bir də harda görünüb ki, dul arvadı çiq yerinə əlsinlər. Bizim millətə baxma, deyəsən, uruslar elçilik, paltarlıq, xınayxızı tanırlar, onlarda dəb deyil. Bunndan da savayı, soruşsan, ay Əşrəf müəllim, sən o bədbəxtənin bir yastığı necə qoyassan? Sizin ulduzunuz barışmaz axı, arada çən düşməncilliyi var. Belə şeyləri niyə qaralamısan? İşin o biri yanına qalanda, adama deyərler öz millətimizin arvadlarına nə gəlib? Əri frontdan qayıtmayan o qədar dul var ki...

Söhbətin bu yerində Gültzar xala oturuduğu yerdən dikəlib, iti addımlarla uzaqlaşdı, dahlizə keçib, qapını örtüdü.

Arvadlar onun dalınca kirmişçə baxırdı. Gözəl xala əlini dizinə çırpıb vaysındı:

- Tifağın dağılısın, fələki! Bu yazığa qədd-qamət, gözəllik vermisen, bəxtini niyə verməmişən? Bu yaşda onun dul qalan vaxtı deyil, axı!.. Yazıq sınıxıb ele bil.

- Eşitməmişiz? - Tarlan xala diləndi. - Deyir dəmir nənəm, insan qəmən çürüyür. Onun çekiyini kim çəkse, sınıxar...

Anisiya xalaya bağlı söz-söhbət tez unuduldu və Əşrəf müəllim bir daha bizim küçədə görünmədi...

Kirli Gülü süd qabını daşanacan doldurdu.
- Aynisə, hələt, inəğ olmasın, - dedi. - Allah, məni ödür! - vaysındı. - Doxturulanı belə azar-bəzardan başları çıxmır ha... Gedərsən azarxanaya, kinə verəcəklər ki, bunu ad, sağalassan. Aaz, gəl, bacın üçgücnə tənənin ortasını əzənə çərtsin, çar alın, onnan da dərdim-azarın keçsin, - Kirli Gülü əlindən gələni təklif elədi. - Hə, bizdə dədə-babadan inəği türəkəraynan sağaldıblar. Bəs, nə təhər?

- Tı çto, Kirli Qyull!? San nə danışırın? - Anisiya xala tələşləndi. - Ya boyus! Qorxuram! - ele dedı, güya südsatan onun zorla yere yixib, başına üçgüc çəkəkək, çan alacaqdı.

Eşiden olmasın deyə, Gülü arvad səsinə qışdı:

- Yaxşı... Onda maa bax, gör nə deyirəm... Sabah səhər saa bir bodurqa eşşək südü, oşol molokosu getirim, qaynat iç, sağalassan, olassan top kimi. Rəhmətlik nənəm hamısı bizi bu yolda sağaldardı.

- Oyy!.. Net, net!.. Səpiböl! Mne nə noladı! İstəmirəm! - Anisiya xala yene boyun qaçırdı. Aldığı süddü pulunu verib, pəncərəni örtmək istədi, amma südsatan onu saxladı.

- Aaz, dayan görüm, saa ayrın sözüüm var, - dedi. Nəsə vacib bir sirq açacaqmış kimi, sağa-sola boylandı.

Anisiya xala dürub onun ne deyəcəyini gözlədi.

- Qulaq as, gör ne deyirəm... - Kirli Gülü astadən diləndi. - Poçtalyon Tağıni tanıyrsan dayna, dünen qabağımı kəsdi, dedi, Kirli Gülü, sən işim düşüb. Yetim gədəyem, maa bacılıq ele... - südsatan sözüne arxa verdi, ele bil bundan bele ne deyib, ne danışacağıni özlüyündə götür-qoy ələyirdi.

Poçtalyon total Tağıni hama tanıyırdı. Məktub gətirdi-gətirmədi, hərdən yolunu bizim həyətdən salırdı və qısa yolunu niyə uzun ələyirdi, bunu bilən yox idi. Biz uşaqlar poçtalyonun qabağına qaçır, məktub olub-olmadığını soruşanda, o, «tapşırıışmam, yazacaqlar» deyib biz başından ələyirdi. Çiyindən asıdğı qara rəngli nımdaş çantası ırlı-sehrli bilirdim, ele bilirdim dünyada bir-birlye yazışanların hamısını məktubları bu meşin çantada və onları ünvanlara total Tağı çatdırır. Tərlan xalanın oğlu Celalin əsgərlikdən yazdığı məktubları da o gətirirdi. Celal ne yazırdı? Bu sual heyət adamlarında maraq oytsa da, Tərlan xala oğlunun yazdıqlarını heç kes oxumurdı. Bir bunu deyirdi: «Qorxuram gədə urus matışqasına uyar, evlənib qalar Urusetdə». Onun bu sözlərinə qonşu arvadlar qulaqlarını dərdir, «uzaq olsun, qulaqlara qurğuşun» deyib mızıldanırdılar. Hər dəfə məktub gətirəndə poçtalyon ləngiməli olurdu, Tərlan xala onu həyətdə ayaqüstü çaya qonaq ələyirdi. Tağı o birce stəkan çayı ele təmsinə-təmsinə hortladadırdı, sanki dünyanın ən leziz nemətini içirdi.

Poçtalyon sol çiqını çəkirdi. Şikeystilyinə görə de onu davaya aparmamışdılar. Özünün dediyinə görə, o vədə Moskvaya ərizə yazıb, fronta könüllü getmək istəsə də, göndərməmişdilər ki, Hitler bizi lağa qoyar, deyər Stalin ne günə qalıb ki, üstümə topalları da göndərir. Demişdilər sənin yerin arxa cəbhədi, poçtalyonluq ele. Qonşumuz Gülzar xalanın erinin qara kağızını da total Tağı gətirmişdi. O vaxtdan on bir il keçsə də, qadın hələ de içindəki ümidə sığınmışdı və hər dəfə poçtalyonu görəndə hali dəyişirdi, ele bilirdi ona yene qara kağız gətirib...

Südsatan dolu bıdunu qırağa çəkib Anisiya xalanı mənalı-mənalı çüzdü, sözünün dalını gətirdi:

- Həe, onu deyirəm axı... Tağı qayıtdı ki, bəs, Kirli Gülü, dünya-ələmə mən məktub paylıyıram, sən də maa poçtalyonluq ele, bu məktubu apar ver Aynisəyə... Südsatan əlini qoynuna salıb dörd qətdənmiş kağız çıxardı.

Anisiya xala söhbətin nədən gətdiyini anlamadığından, dürub key-key südsatana baxırdı.

- Səni yanmyasan, maa niyə bele baxırsan? - Kirli Gülü qımıışdı. - Xoş halına, xəbərin yoxdu ey, kişi sənin dərdindən divanadı. Deyir Aynisə ağılım başımnan çıxarıb, gecələr yata da bilmirəm, yuxum qaçaq düşüb. Ne gündüzüm gündüzüdü, ne de gecəm gecə. Belə getsə, havalanacam. Dedi urus olsa da, donuz eti yessə də, qəbulumcu... Həe, ne deyirsən, Aynisə, sözün nədi? Belə baxanda, o dul, sən dul, sən bir-birinizə bənd olun getsin. Yetim olsa da, yaxşı ev-əşiyi var. Vallah, səni el çürüzə təkli baslayəcək. Ta ne istiyirsən? Oturduğun yerdə baxtın açılıb! Məsəl var, deyir neyirmən tıxtımı, Allah versin baxtımı, - südsatan məktubu Anisiya xalaya uzatdısa da, qadın almadı.

- Ti ştol? - səsinə qaldırdı. - O poçtalyona de ki, məktubu sahv adresa göndərib! - hirsindən Anisiya xalanın səsi əsdi. - San da, Kirli Qyuli, bir da mana bele söz demal - pəncərim çirpdi.

Kirli GÜLÜ çasıb qaldı, əlbət, söhbətin bele qurtaracağıni gözləmədi.

- Bıy! Bu matışqa xəyribni bilən deyil, valıah! - donquldandı. Anisiya xalanın qarəsina deyirdi: - Üstua qaya gəlməsin, yazıqsan! Niyə Tanrına şillək atırsan?... Qəribəsən, kimsəsizsən, şükür ele ki, qurban olduğum o tək

Allah sənin də qismətini yetirib. Yoxsaa... - əlindəki məktubu qaytarıb qoynuna qoydu.

- Moloko! Moloko! - südsatın səsi indi həyətin o başından gəlirdi.

Kirli Gülü'nün evi qarşı yamacadıydı, kəhnə qəbiristanlıqdan aşağıda. Çoxdanın tikilisi olduğundan, taxtapusun ortası çəkmüşdü. Aralardan o tənha evə san baxanda, qərribə hisslər keçirir, uşıyıb ötürürdüm. Ele bilirdim ev tələmirdi, orda cinlər-şayətinlər yaşayır və lüzüxallı südsatan da ecinnədi, yalnız bayır-bacaya qıxanda arvad cildinə girir.

Qəsəbəyə işığı dızəl generator verirdi. Generatorun ele gücü olmadıqından lampalar kösv təki közerirdi və evlərdə neft çırağı yandırılmadan keçinmək olmurdu. Gecə yanı xəbərdarlıq üçün işıqlar iki dəfə göz vurur, sonra qaralır. Çuxur məhəllə, Yarəhmədi, Mirzəcanı obalarının itəri qarantılıq qapmaq isteyirmiş kimi, ağız-ağıza verib açılıq-açılıq həflidəşirdilər. Qox çəkirdi, qarantılıq itərin də səsinə udub, öz qara baxında əridirdi. Çarş yamacda, kəhnə qəbiristanlığın ayağındaki o tənha evdə isə bir müddət neft çırağının sönuş şöləsi işarırdı.

***

Hay düşdü ki, məhkəməyə dustaq aparılır. Biz uşaqlar da qaçıb gəldik. Gördüyüm mənzerədən tükərim bız-bız durdu. İki misal nəfəri əlində süngülü tüfəng dustağı qabağına qatıb yolun yuxarısındakı məhkəmə binasına san aparıldılar. Dustaq Şirzad dayının oğlu Saday idi. Saday şəhərdə texnikuma oxuyurdu, tətilə gələndə qız üstündə bir nəfəri dələşmişdi. O, sərhəddəki dəstəsinin starşinası Volçosinin qızına vurulmuşdu. Oğlan şəhərdə oxusa da, bir ayağı buralardaydı.

Yol boyu adamlar düzülüb baxırdı, arvadlar əlləri qoynunda dərmişdilər. Saday səkinlərin baxışlarının ağırlığı altında əzilib yeriyirdi. Milisler tüfəngdən ele bərk yapışmışdılar, sanki dünyanın ən təhlükəli cinayətını qabağına qatıb aparıldılar güllələməyə. Stalinin ölümündən iki il ötsə də, ölkə hələ de ondan miras qalmış sərt qayda-qanunlarla yaşayırdı.

Saday rayonun futbol komandasında oynayırdı. Bu bəstəbov oğlan xasiyyətə məhriban və ünsiyətli idi. Qəsəbədə böyükü-küçükü hamı onun xətrini istəyirdi.

Süngülü tüfəng qabağında özünü tox tutmağa çalışsa da, bunu bacarmır, başını qaldırıb adamların lüzünə baxmırdı. Lap kinodaki kimiydi və mən gözəlyərdim ki, indicə nəse baş verəcək. Baş verdi də. Saday millislərə sən dönüb, «əe, kişi olun!» deyib özünü vurdu ağacıya. Milisler özlərinə gələndək gözəndi. Məni valıma bürüdü, ele bilirdim onun dalınca atəş açacaqlar. Bunu görməyim deyər, əllərimlə gözlerimi örtüdü. Amma güllə atan olmadı, sən demə, tüfənglərin gülləsi yox imiş. Bu heyndə milislerin yadına Alma düşdü. İnsafən, heyvan kəhnə verdişini kirməmişdi, hələ iy ala, iz tapə bilirdi. Alma yalnız rus dilində verilən əmlərni qandırı.

«Alma! İşi, işi!» - starşına İmran əmr verdi. İ deyilənsə əməl edib burunu az qala yerə sürte-sürte torpağı yıldı. İz tutub, xaltasından yapışmış axtarış başın qalınığına san dərtdi. Bir neçə misil də onları dalınca düşdü. Axtarış dəstəsi xeyli dolandıqandan sonra Deyirman dərəsi tərəfdən qalxıb bizim yal məhəlləyə san üz tütü. Alma milisləri məhkəmə binasına konvoy qabağından qaçan Saday özü gəlib boş zaldakı müttəhim kürsüsündə oturmuşdu.

O hədisədən sonra biz uşaqlarda bir arxayınlıq yaranmışdı, bilirdik ki, milisler istəsələr bele, atəş açə bilmezler, çünki onların tüfəngi gülləsizdi.

Belkə də bu fikri beyinlərdən silmək istəyib, millətlər Ağoğlu dağının ətəyində sərhədcilərdən qalmış təlim sahəsində silahdan atəş açmaq üzrə məşqlər keçirməyə başlamışdılar. Ayda bir-iki yol o səmtdən tüfəng, tapança səsləri eşidilirdi.

Sadəyin məhkəməsi bir gün çəkdi, konvoy qarşısından qaçmağını da dava salmağının üstünə gəlib ona beş il qəsdilirdi. O vaxtdan Sadəyi bir daha rayonda görəndi.

Bu əhvalat bir müddət həyat arvadlarının sözlə-söhbət yerı oldu. Tərlan xala ele ha vaysınır, deyirdi Sadəyi Sərx kimi oğlandı, urun qızının felinə düşməyədi, başına bu iş də gəlməzdi. Soruşsan, a bala, bu boyda rayonda qız qəhətdi ki, gedib matışqaqa könül verirsən. Cavandı, ağı kəsmir. Ağı kəssəydi, bunu eləməzdi. Nənəsi dəş atıb, başını tuturdu ki, qapıma urus gəlini gələn gün üstünə nəvət töküb özümü yandıraram. Axır noldu? Heç ne, gədənin həyatı korlandı...

Böyüklərin söhbətindən onu da bildik ki, starsına Voloşın çox çalışsa da, Sadəyi qurtara bilməmişdi. Millisdə ona demişdilər ki, dava-dalaşın üstündən keçmək olardı, ancaq konvoy qabağında qaçmaq böyük cinayətdi və bunu ört-bastır eləməyə heç kəs qol qoymaz.

Voloşın deyilən starsına ortaboy, kürən kişiydi. Hərdən binamızın arxasından keçib gedirdi. Cərnovla dost idi. Onlara həmişə əldə oldu gedir, əliboş qayıdır. Kefikök görünür, sentiriyə-sentiriyə yeriyirdi. Onun səkkiz yaza-yaza yeriməyindən həzz alır, səsimiz qışıb güllüşürdü. Voloşın barmağını dodaqlarına aparıb bizə «susun» işarəsi verirdi, yəni mənə bu halda görməmişsiniz. Cibində həmişə «Barbaris» konfeti olurdu. Bizə konfet paylayıb, hərbi təzim edir, ayrılıb gedirdi. Aralardan qanılıb bir də barmağını dodaqlarına aparndı, guya onun sərx halını bizdən savayı görəni yox idi. Gətse də, araq iyi burmumuzdan çəkilirdi. Bu hərbi böyüklərə də əlaçlıqlıq göstərirdi, amma onlara barbaris konfeti yox, mal eti və baliq konservi bağışlayırdı. Bağışlaydın deyəndə, ucuz çaxırta ələyib edirdi. Tərlan xalanın oğlu Cəlalə da el tutmuş, onu ele çətinlikdən qurtarmışdı ki, ağıla belə gəlməzdi.

Cəlal Rusiyada əsgərlik çəkirdi, bir həftəliyə məzuniyyətə gəlmişdi. Hər gün dostlarıyla, tay-tuşlarıyla. Bir yandan da qohum-əqrəba qonaq çağırır, evdə təpilməyə ona imkan verirdilər. Yazıq bilmədi bu bir həftə necə keçdi. Əsgər paltarını əyninə cəndədi geydi.

- Orduda gün belə tez keçmir, - dedi, - Bir gün bir ay kimi keçir, - kefsiz-kefsiz gülməsdə. - Gözümü yumub-açmamış məzuniyyətim bitdi.

Onun gileyli danışığından qonşular başlarını bulayib vaysındılar. Tərlan xala əlini dizinə vurub qəhərləndi.

- Yazıq balam! Düz üç gün, üç gecə poyuzda yol gedəcəkl! - deyib əlində tutduğu dəsmal yaşarmış gözlərinə apardı.

Mən də heyifləndim ki, Cəlal həyat uşaqlarını başına yığıb əsgərlik həyatından heç ne danışmamışdır. O, ele bil ürəyindən keçənləri duydu, əlimi sıxıb dedi ki, xidmətini bitirib qayıdanda bizə əsgərlikdən maraqlı əhvalatlar danışsaq. Onu da dedi ki, indidən idmanla məşğul olun ki, böyüyəndə çətinlik çəkməyəsiz. Anası hərdən oğlunun sözünü kəsir, bir demir, iki demir, xatırladırdı ki, bilməz, rus qızlarının felinə düşüb evləner, qalar oralarda. Cəlal özünü eşitməzliyə vursa da, üzü pul təkı qızardı.

Sinell əyninə geyəndə, baxdı ki, dizinə qaxıb. Bunu mənəm də gözümdə, Cəlal məzuniyyətə gələndə əynindəki şinel unuz idi, az qalirdi topuğuna düşsün.

O, gözlərinə inanmırmış kimi, güzgü qabağında özünü heyretlə süzdü, dönüb anasına baxdı. Tərlan xala günahkarcasına mızıldandı:

- Bala, başaqa dönüb, ətəyindən kəsib qonşulara payladım. Çıraq, keroqaz piltəyini yaxşı yarayır. Dedim şinel onsuz da uzundu, uşağın ayaqlarına dolacaq.

Tələşdən Cəlalın dili topuq vurdu.

- Ay anal Sən bilirsən nəyləmişən? - soruşdu. - Əsgərliyin öz qayda-qanunları, geyim-kəcimindən də öz ölcüləri var! İndi mən nəğayırəm?

Tərlan xala necə bir qəbahət işlətdiyini yalnız indi anladı, təşviş düşdü. Yazıq arvad bilmədi nəyləsin. Piltəlik payı çatan qonşular da narahət oldular, hər kəs özünü günahkar yerində görürdü. Bu heyndə starsına Voloşın yada düşdü. İnsafən, kişinin oğlu işə yaxşı yaradı, iki butulka «Ağdam» çaxırına hərbi hissənin hasarından bəri üzə qəttəzə şinel tulladı. Cəlal paqonlarını söküb, tikdi təzə şinele. Özünü stansiyaya, qatarla gücə çatdırdı.

***

Bir səhər avtomobillərin, zirehli maşınların səsi məhəlləni başına götürdü. Dedilər sərhədcilərin dəstəsi köçür. Bu xəbər böyüklərdən çox, uşaqların kefini pozdu. İnana bilmirdik ki, evimizin arxasındakı asfalt yolda idman ələyan, qaçan soldatların ayaq səslərini, axşamlar işə oxuduqları əsgər məhnlərini daha eşitməyəcəyik.

Hava isti olsa da, ele bil canımı bux almışdı, tir-tir titəyirdim. Gözlərim yaşardığmdan hər yanı bulanıq görürdü. Şəmil dayının oğlu Vəlif atasına qışılmişdi, çiyinləri terpenir, səssizcə ağlayırdı. Yaşca bizdən böyüklər - Kamal, Ədəlat, Rafiq, Əfər özlini toxtaq göstərməyə çalışırsal da, qırımlar özgedyi. Bu beqəfil hadisələrdə yaşılər da baş qaça bilmirdilər, halımız görüb, başımızta tumar çəkir, bizi ovundurmaq istəyirdilər.

Əsgərlərlə dolu yuxu maşınları qatar təkı sıralanıb qarşımızdan keçirdi. Biz uşaqlar fərağət vəziyyətində, əlimiz gəcəgimizdə hərbi təzime dərmişdük. Göz yaşımız qurumaq bilmir, yanaqlarımızdan süzülürdü. Sonuncu maşın qarşımızdan ötüb dayandı, sərhədcilərdən biri kuzovdan yere atılıb qaça-qaça yaxınlaşdı, əlindəki yaşıl paqonları və bir ovuc qırmızı ulduz nişanını bizə verdi. Əlini gəyənə apardı, sonra da dönüb maşına san açdı. Gözdən itənəcən maşın karvanının dılınca baxdıq. Əlimizdə tutduğumuz yaşıl paqonları, nişanları göz yaşlarından islanmışdı. Bu hadisə Stalinin ölümündən iki il sonra baş vermişdi.

Həmişə işiqli, səsi-küyüli hərbi şəhərcik qaralığı, nəhəz qapılmışdı. Daha o səmtdən ne soldat çəkmələrinin tappıttısı, südə süzən sərhədcilərin nəğməsi eşidilirdi. Susuqluğa alışırmış Yərəhmədi obasının itləri ağzı-ağıza verib hürşürdüylər. Bəlkə də qandıqları buydu ki, sərhədcilər yatıb yuxuya qalılar.

Ele bilirdik sərhədcilər gəlib rus qəbiristanlığına, buradakı qırmızı ulduzlu bəyaz abidəni də köçürəcəklər. Bu fikri Şurik ağlımıza salmışdı. Deyirdim, ələbit, bunu atasından eşidib, çünki Cərnovun sərhədcilər arasında dostları çox idi. Köhnə dostları onu unutmur, hərdən Hadrutdan yanına gəlirdilər. Bir dəfə starsına Voloşın də gəldi. Onun gəlib Cərnovdan ötrü əsil bayram idi. Qonağın ayağının altında donuz çəkəstə öldürdü. Əspənəkə bir ev məclis quruldu, yağlı donuz kababının qoxusu yəne Deyirman dərəsinə bürüdü.

Hər səhər yuxudan ayıldanda pəncərədən boylanırdım, görürm qırmızı ulduzlu abidəni köçürməyiblər ki? Bu, sərhədcilərdən qalan yegane nişanəydi

ve biz yenə də abidənin həndəverində sərhədçi oyunu oynamaqdan qalmırıq.

Bir gün iki maşın sərhədçi gəldi, hamısı da silahlıydı. Çoxunu üzdən tanıyırdıq. Hərbi orkestr də gətirmişdilər. Mitingə rayon adamları, qulluqçular, məktəblilər də yığılmışdı. Çıxış edənlər çox oldu. Sərhədçilərin komandiri çıxışını bitirib sözü Anisiya xalaya verdi. Anisiya xalanın səsi titrəyirdi. O da rus dilində danışdı, sözünü bitirib əlindəki çiçək dəstəsini abidəyə qoydu. Əsgərlər də özləri ilə gətirdikləri çələngləri abidənin qarşısına düzdülər, burada dəfn olunmuş silahdaşlarının xatirəsinə yayılm atəşi açdılar...

Sərhədçilərin ardınca bizim məhəllədə yaşayan rus ailələri yavaş-yavaş daşınıb getdilər. Erməni şofer Simka, dərzi Levon, pineçi Astan da köçdü. Qalan təkə Anisiya xala, bir də qonşu jildomda yaşayan Çernovgil idi. Əslində, Çernovun böyük oğlu Tolik və qızı Elya da şəhərə getmişdi, çünki qəsəbə orta məktəbindəki rus sinfi bağlanmışdı. Sonbeşikləri Şurik mənimlə yaşıd idi. Anası kimi onun da üzü çilliydi və həmişə də ondan sarımsaq iyi gəlirdi. Nadincin, qəcəlovun yekəsiydi, yalnız atasından çəkinirdi.

Bir yol Şurikə qoşulub eşənəyə endik. İlk dəfəydi donuzları yaxından görürdüm. Mən barmaqlarımla burun pərələrimi elə sıxdım, az qaldı xəmirçəyi qırılsın. Donuzların saxlandığı qazmadan gələn dəhşətli iydən az qalırdı ödüm ağzıma qalxsın. Aramızda ürəkli Almaz idi, başçatlardan iyi duymurmuş kimi, yaxınlaşıb balaca, pota çoşkaları tumarladı. Mən ona heyret edirdim. Nənəmlə kəndə gedəndə quzulara çox tumar çəkmişdim, indi ha illah eləsəm də, çoşkalara yaxın düşə bilmirdim. Almazın çoşkalara sığal çəkməyinə baxanda bədənəm ürpeşirdi, elə bilirdim ciyildəşən potalan mənim əlimlə tumarlayır.

Evə qayıdanda Fatma xala oğlunu soyundurub vannaya basdı, paltarlarını sabunlu suda islağa qoydu. Oğlunu danladı ki, bir də eşənəyə gedib Çernovun donuzlarını, çoşkalarını tumarlamasın, murdardılar. Buna bənzər sözləri heyət arvadlarının da dilindən az eşitməmişdik və hamımız bu fikirdəydik ki, donuzlar murdardısa, deməli, onların yiyəsi də...

Çernovun əliaçıqlığı vardı, hərdən bizi konfete qonaq ələyirdi, amma biz bu küren adamın əlindən pay almaq istəmirdik. Alanda da bir az aralanan kimi, cibimizdən çıxarıb tolazlayırıdık dərəyə. Bir dəfə Almaz o konfeti atmadı, dərədən qayıdan Əlifə verdi. Əlif yedi, biləndə ki, Çernov verən konfeti, qusdu. Çiyərəndiyəndən xəstəlik tapdı, düz bir həftə özünə gəlmədi. Sonradan o konfetləri atmırıdık, yığıb saxlayırıdık ki, Tərhan xalanın oğlu Cəlal əsgərlikdə gələndə ona verərik, o, belə şeylərdən iyranməz, çünki əsgərlikdə donuz eti yeyib.

Ardı var